

**Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΑΚΡΗΣ ΚΑΙ
ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ
ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ**

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΧΑΛΑΣΤΑΝΗ

Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΑΚΡΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Γ. ΧΑΛΑΣΤΑΝΗ
Master Θεολογίας - Πτυχ. Φιλολογίας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ' Ο ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ ΜΑΚΡΗΣ ΚΑΙ Η ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΤΑΡΤΙΣΗ ΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΣΤΙΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας αποτέλεσε βασικό μέλημα και πρωταρχικό στόχο του Μακρή στη Σχολή Γκιούμα των Ίωαννίνων. Παράλληλα από τον ίδιο διδάσκαλο δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στη διδασκαλία της ορθόδοξης πίστεως στους μαθητές της εποχής του. Η διδασκαλία αυτή της πίστεως ανταποκρινόταν όχι μόνο στις ανάγκες της περιοχής των Ίωαννίνων, αλλά και στο καθολικό αίτημα της εποχής, όπως εκφράστηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο της ΚΠόλεως.

Πράγματι, στη στρατηγική της Μεγάλης του Χριστού Έκκλησίας ήταν ή κατά το δυνατόν καλύτερη και επαρκέστερη μετάδοση των αληθειών της πατροπαράδοτης πίστεως στα μέλη της και ή διαρκώς αυξανόμενη ανάδειξη έμπειρων στελεχών της Όρθόδοξης Θεολογίας και Κατηχήσεως. Η πολιτική αυτή του Οικουμενικού Θρόνου εγκαινιάστηκε επίσημα με τη σύνοδο του 1593 στην ΚΠολη, όταν ο πατριάρχης Ίερεμίας Β' ό Τρανός παρώτρυνε τους μητροπολίτες νά ιδρύσουν σχολεία στις επαρχίες τους²⁹⁰. Η επίσημη

290. Πατρινέλη Χ., «Από την Άλωση ως τις άπαρχές της πρώτης άναγεννήσεως της παιδείας», *ΙΕΕ* 10 (1974), σ. 374, όπου στα πρακτικά της συνόδου άνάμεσα σε άλλα διαβάζουμε και τα έξής: «Όρρισεν ή Άγία Σύνοδος, έκαστον επίσκοπον έν τη έαυτοϋ παροικία φροντίδα

ανάληψη εκ μέρους της Ἐκκλησίας τῆς διδασκαλίας καὶ τῶν κοσμικῶν γραμμάτων στο ὑπόδουλο Γένος προήλθε ἀπὸ μία ἐμπνευσμένη ἡγεσία, ἡ ὁποία ἀντιμετώπισε μὲ γενναιότητα καὶ ρεαλισμὸ τὶς ἀντιξοότητες τῆς ἐποχῆς καὶ χαρακτηρίστηκε ὡς πρωτόγνωρη γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ὁρθόδοξης παραδόσεως²⁹¹. Ἡ συνεξέταση ὅλων τῶν δεδομένων καὶ τῶν συνθηκῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀναγνώριση τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐγχειρήματος μᾶς ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση, ὅτι ἡ ἀπόφαση τῆς συνόδου τοῦ 1593 ὑπῆρξε ἡ πλέον ἐνδεδειγμένη καὶ ὠριμη γιὰ τὴν προστασία τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν πνευματικὴ ἀναγέννηση τοῦ Γένους.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ Ἐκκλησία μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς χαλεποὺς γιὰ τὸ Γένος καιροὺς δὲν εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει μόνον τὴν καταπίεση καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τοῦ Ὄθωμανοῦ δυνάστη, ὁ ὁποῖος βιαιοπραγοῦσε σὲ βάρος τῶν ὑποδούλων Ρωμῶν καὶ παραβίαζε κάθε ἔννοια δικαίου, παρόμοιες καὶ δυστυχῶς κρισιμότερες καταστάσεις εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ἀπὸ τοὺς ἑτεροδόξους Λατίνους καὶ Λουθηροκαλβίνους μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς Ὄθωμανικῆς ἐπικράτειας²⁹². Στὸν ἀγῶνα αὐτὸν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν δύο κόσμων ὑπερτεροῦσε ἀσύγκριτα ἀπὸ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἀποψη ἡ Δύση μὲ προδιαγραφόμενο νικητήριο τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα σὲ βάρος τῆς Ἀνατολῆς²⁹³.

καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχουσιν»· Ράνοιμαν, *Ἐκκλησία*, σσ. 409-410· Σάθα, Κ., *Βιογραφικὸν σχεδιάσμα περὶ τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Β' (1572-1594)*, Ἀθῆναι 1870, σ. 4· Καρμίρη Ἰω. Νικ., «Ἱερεμίας Β' Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως», *ΘΗΕ* 6 (1965), στ. 782.

291. Πατρινέλη Χ., «Ἀπὸ τὴν Ἀλωση ὡς τὶς ἀπαρχὲς τῆς πρώτης ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας», *ΙΕΕ* 10 (1974), σ. 374· Σφυρόερα Β., *Οἱ Ἕλληνες ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1975, σ. 94.

292. Μακρῆς 1699, Προοίμιον, β' ἐπιστολὴ Δοσιθεοῦ «πᾶσι τοῖς ἐντευξομένοις ὁρθόδοξοις...», σ. 1, ὅπου ἀναφέρει ὅτι «...ἐφάνησαν τέσσαρα τινὰ μεγάλα θηρία ἀντικείμενα καὶ πολέμια τῇ ἀγίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ... ἡ αἵρεσις τῶν Λουτέρων... ἡ αἵρεσις τῶν Καλβίνων... τὸ σχῆμα τῶν Γεζουβητῶν... καὶ ἡ μετάθεσις τοῦ καλενταρίου...»· Κωνσταντινίδη Ι. Ἐμμ., *Τὰ Εὐαγγελικά*, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 23, ὅπου: «... Ἡ Ὁρθόδοξος οὕτω ἐν Ἀνατολῇ Ἐκκλησία δὲν εἶχε νὰ ἀντιπαλαίσῃ μόνον πρὸς τὸν ἐξ Ἀνατολῆς ἀλλόθρησκον δυνάστην, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ὁμοθρήσκους ἐκ τῆς Δύσεως ἐπιδρομείς...». Πρβλ. Χρήστου Π., *Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία*, Β', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 283.

293. Ρενιέρη Μ., *Κύριλλος Λούκαρις ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης*, ἐν Ἀθήναις 1859, σ. 20, ὅπου μὲ ἀφορμὴ τὸ θάνατο τοῦ Λούκαρι γράφει μεταξὺ τῶν ἄλλων τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν δράση τῶν Ἰησουϊτῶν «...Τί δὲ ἦτο τοῦτο διὰ τὴν ἀκαταδάμαστον ἐκείνην ἑταιρείαν, ἥτις ἀνεκίνει τὸν κόσμον ὁλόκληρον, ἥτις σχεδὸν συγχρόνως ἐξελατίνιζεν τὴν Μόσχαν, ἐβάπτιζεν τοὺς Ἰνδοὺς τῆς μεσημβρινῆς Ἀμερικῆς, παρεσέδυσεν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μογγολικοῦ αὐτο-

Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὥστόσο ὄχι μόνο δὲν υπέκυψε στὴν ἐπιθετικὴ πολιτικὴ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, ἀλλὰ κατάφερε νὰ τονώσει καὶ νὰ διατηρήσει ἀκμαῖο τὸ ἐκκλησιαστικὸ της φρόνημα. Ἡ σωστὴ στάθμιση τῶν δεδομένων τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΣΤ' αἰ. καὶ ἡ ἀπόλυτη γνῶση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν μεθόδων κυρίως τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν, βοήθησαν στὴν ἐγκαιρὴ καὶ υπεύθυνη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων καὶ στὴ λήψη τῶν ὀρθῶν ἀποφάσεων. Πράγματι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ΚΠόλεως σὲ συνεργασία μὲ τὰ ὑπόλοιπα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἰδιαίτερα τῶν Ἱεροσολύμων, ἀποδύθηκε σὲ ἓναν τιτάνιο ἀγῶνα συγκεντρώσεως λογίων, ιδρύσεως σχολείων καὶ ὁργανώσεως τυπογραφείων. Ὅπου οἱ ἀνάγκες τὸ ἀπαιτοῦσαν δὲ δίστασε νὰ χρησιμοποιήσει καὶ τὴ *δημιώδη* γλῶσσα, δηλαδὴ τὰ Ρωμαῖῦκα, στὴ διδασκαλία τοῦ Εὐαγγελίου, στὴν ἐκπαίδευση, καθὼς καὶ στὴν ἔκδοση κειμένων τῆς ἐποχῆς²⁹⁴. Ἐκεῖ ὁμως, ποὺ δόθηκε μεγάλη βαρύτητα, ἦταν ἡ ἔκδοση τῶν **Ὁμολογιῶν τῆς Πίστεως** καὶ ἡ διατύπωση μὲ σαφήνεια καὶ καθαρότητα τῶν πατροπαράδοτων θέσεών της.

Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ ΙΖ' αἰ. ἤδη ἐγίνε πλεόν ἀντιληπτό, ὅτι ἡ ἔθναρχοῦσα Ἐκκλησία ὤφειλε παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς *ἀμυντικῆς* καὶ *ἀντιρρητικῆς* της στάσεως ἀπέναντι στὴ Δυτικὴ Χριστιανοσύνη, νὰ προχωρήσει στὴν ἄρθρωση αὐτόνομου θεολογικοῦ λόγου καὶ νὰ ἀσκήσει νηφάλια καὶ

κράτορος Ἀκβάρ καὶ τοῦ βασιλέως τῆς Ἀβυσινίας, καὶ προεχώρει μέχρι Σινκιῆς καὶ μέχρι Ἰαπωνίας...». Πρβλ. Κωνσταντινίδη, Ι. Ἐμμ., *Τὰ Εὐαγγελικά*, ἐν Ἀθήναις 1976, σ. 24.

294. Καρμίρη, *Μνημεῖα*, τ. ΙΙ, σ. 584, ὅπου ἀναφερόμενος στὴν ἐπεξεργασία τῆς Ὁμολογίας Μογίλα ἀπὸ τὸν Μελέτιο Συρίγο γράφει: «Εἶτα ὁ Μελέτιος Συρίγος ἐξεπόνησεν ἐν Ἰασίῳ ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου μέχρι 30 Ὀκτωβρίου 1642 **μετάφρασιν** τῆς Ὁμολογίας ἐκ τῆς λατινικῆς, ἐν ᾗ ἀρχικῶς ἐγράφη, **εἰς τὴν ἀπλὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν**, ἦν... Ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Παρθένιος μετὰ τῆς περὶ αὐτὸν ἱερᾶς Συνόδου... ἐπεκύρωσαν ἐπισήμως ταύτην διὰ συνοδικῆς πράξεως ὑπὸ χρονολογίαν 11 Μαρτίου 1643...». Καὶ στίς σσ. 586-587 συνεχίζει: «Ἐγένετο δὲ ἡ μετάφρασις αὐτῆς ἐν τῇ ἀξίᾳ σπουδῆς ἐκ μέρους τῶν φιλολόγων κοινῇ διαλέκτῳ τῇ ὁμιλουμένῃ τότε ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἵνα εὐχερέστερον οὗτος ἐννοῇ τὰς ἐν τῇ Ὁμολογίᾳ περιεχομένας δογματικὰς καὶ ἠθικὰς διδασκαλίας τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας». Βλ. ἐπίσης Μαξίμου Πελοποννησίου, *Ἐγχειρίδιον κατὰ τοῦ σχίσματος τῶν παπικῶν*, Βουκουρέστιον 1690, ὅπου στὴ σ. 2 τὸ ἔργο αὐτὸ παρουσιάζεται καὶ μὲ τὸν ἀκόλουθο τίτλο: «*Ἐγχειρίδιον συντεθέν εἰς φράσιν πεζὴν παρὰ τοῦ Σοφωτάτου Ἱερομονάχου Μαξίμου τοῦ πελοποννησίου κ.λπ...*». Ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, ὁ ὁποῖος προλογίζει τὸ ἔργο, ἐπισημαίνει στὴ σ. 2 τοῦ Προοιμίου, ὅτι χρησιμοποιοῦνται ἡ *ἀπλή* γλωσσικὴ μορφή τῆς ἑλληνικῆς, **γὰρ νὰ προφυλάξει «τὸ γένος καὶ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν» ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τῆς διδασκάλης τῆς θεολογίας τῶν Δυτικῶν «...καὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς ἀποστάτας ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴν εἰς τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν...».**

ήρεμη κριτική στις απόψεις τους. Ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ δεδομένη περίοδο καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως στὸ θρόνο τῆς Κπόλεως καὶ τὴν ἔκδοση τῆς Ὁμολογίας Μογίλα - Συρίγου, κατέστη ἀπόλυτα κατανοητὴ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν κοσμικῶν γραμμάτων καὶ ἡ θετικὴ τῆς σημασία γιὰ τὴ θεολογικὴ παιδεία τοῦ Γένους μας. Τὸ ἀγαθὸ τῆς κοσμικῆς ἐκπαιδεύσεως, βέβαια, ποτὲ δὲν θεωρήθηκε ὡς ἀναγκαία προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐν Χριστῷ τελείωση τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδιαίτερα τῶν μοναχῶν, ἀπόδειξη δὲ τούτου ἀποτελεῖ ἡ ἀνάδειξη πλήθους ἀγγραμμάτων ἀσκητῶν σὲ ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας μας.

Σὲ ἀντίθεση μὲ ὃ,τι εἶχε κατατεθεῖ ὡς παράδοση στὴν ὀρθόδοξη ἀσκητικότητα, ἡ κοσμικὴ ἐκπαίδευση κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ. ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ μέσον τῆς ὁμαλῆς καὶ φυσιολογικῆς προσβάσεως τῶν μαθητῶν τῆς ἐποχῆς πρὸς τὸν ἀνεκτίμητο πνευματικὸ πλοῦτο τῶν κειμένων τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἡ κοσμικὴ ἐκπαίδευση κατέστη δυναμικὸ ἐργαλεῖο στὴ διάθεση τῶν διδασκάλων τῆς ἐποχῆς, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν Ἑλληνα λόγο ὡς μέσον γιὰ τὴ μετάδοση τῶν δογμάτων καὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεώς μας καὶ τὴν ἐμπέδωσή τους ἀπὸ τοὺς μαθητὲς καὶ μελλοντικούς διδασκάλους στὸ κατηχητικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας²⁹⁵.

Τὰ Ἰωάννινα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μπῆκαν στὴν πρωτοπορεία τῶν ἀλλαγῶν ὄχι μόνον σὲ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ, ἀλλὰ καὶ σὲ πνευματικὸ ἐπίπεδο. Ἡ γεωπολιτικὴ θέση τῆς ἡπειρωτικῆς πρωτεύουσας ἔπαιξε ἀσφαλῶς πολὺ σημαντικὸ ρόλο, διότι ἐπέτρεψε σ' αὐτὴ νὰ λειτουργήσῃ ὡς πυλῶνας εἰσόδου τῶν νέων ἰδεῶν καὶ τῶν πρῶιμων ἐπιστημονικῶν κατακτήσεων τῆς Δύσεως στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ταυτόχρονα ἀνέδειξε τὰ Ἰωάννινα ἰσχυρὸ προμαχῶνα τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπέναντι στὶς ἀσφυκτικὲς πιέσεις τῶν ἐτεροδόξων κακοδιδασκαλιῶν τῆς Ἑσπερίας μὲ τὴν παρουσία τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ, ὁ ὁποῖος κατόρθωσε νὰ εἰσαγάγῃ στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμά του τὴν Ὁρθόδοξον Ὁμολογίαν καὶ νὰ λειτουργήσῃ προληπτικὰ στὴν κατοχύρωση καὶ προστασία τῆς πατροπαράδοτης πίστεώς μας. Βασισμένος στὴ θεολογικὴ κατάρτιση, ποὺ ἀπέκτησε στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, καὶ στὴν ἐργατικότητά του, παρουσίασε στοὺς μαθητὲς του στὰ Ἰωάννινα μία νέα Ὁρθόδοξον Ὁμολογίαν, ἡ ὁποία ἐμελλε νὰ ἀνδρώσῃ θεολογικὰ πολλὰς γενιὰς ρωμηῶν λογίων καὶ διδασκάλων.

295. Ράνσιμαν, *Ἐκκλησία*, σσ. 409, 605.

1. Ἡ Ὁμολογία Β. Μακρῆ καὶ οἱ πηγές της

Ἡ Ὁμολογία τοῦ Β. Μακρῆ, ἔργο μὲ καθαρὰ κατηχητικό χαρακτήρα, ἀπέβλεπε στὴν ὀρθόδοξη διαπαιδαγώγηση τῶν μαθητῶν του καὶ στὴ θωράκισή τους ἀπέναντι στὶς διδασκαλίες τῶν θεολόγων τῆς Δύσεως, τῶν καλουμένων *Νέων Θεολόγων*²⁹⁶. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἔγινε εὐρύτερα γνωστὸ μὲ τὸν τίτλο: «*Εἰσαγωγικὴ Ἐκθεσις περὶ τῶν τριῶν μεγίστων ἀρετῶν Πίστewς, Ἐλπίδος καὶ Ἀγάπης...*», τὸν ὁποῖο ἔλαβε, ὅταν συνεκδόθηκε σὲ ἓνα τόμο μὲ τὴν Ὁμολογία Μογίλα κατὰ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1699 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς μονῆς Συναγώβου Οὐγγροβλαχίας²⁹⁷. Ἡ ἔκδοση ἔγινε μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, ὁ ὁποῖος ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Κωνσταντῖνο Μπασαράμπα καὶ ἐνημερώνοντάς τον γιὰ τὰ ἔγα τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1699 ἔδωσε καὶ τὴ μαρτυρία του γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Μακρῆ μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «...*ἡμεῖς οὖν τῇ σῇ ἐκλαμπρότητι... προσφέρομεν... συγγραφὰς τάσδε· οὐσας τὴν μὲν Ὀρθόδοξον Ὁμολογίαν τῆς ἀγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, τὴν δὲ ἀνδρὸς τιμίον καὶ ἀγαθοῦ, καὶ ἐν ὀρθοδόξοις διδασκάλοις περιφῆμον Βησσαρίωνος Ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, ὑπεξήγησιν χρηματίζουσας τῆς Ὀρθοδόξου ταύτης Ὁμολογίας...*»²⁹⁸. Στὴ δεύτερη ἐπίσης ἐπιστολὴ του ὁ Δοσιθεὸς ἀναφερόμενος στὴ σχέση τῶν δύο Ὁμολογιῶν γράφει γιὰ τὸν Μακρῆ: «...ὁ λογιώτατος ἐν ἱερομονάχοις καὶ πνευματικοῖς *κὺρ Βησσαρίων Μακρῆς ἐξ Ἰωαννίνων, ἐσύνθεσε φιλοπόνως εἰσαγωγικὴν τινα ἐκθεσιν περὶ πίστεως ἐλπίδος καὶ ἀγάπης*, οὐ μόνον τῇ τάξει, ἀλλὰ καὶ ταῖς διαιρέσεσι καὶ τοῖς νοήμασι *πολὺ τὸ παρεμφερὲς ἔχουσας τῇ ὁμολογίᾳ...*» (ἐνν. τοῦ Μογίλα)²⁹⁹. Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ αὐτῇ τοῦ Δοσιθέου προέκυψε ὅτι ἡ Ὁμολογία Μακρῆ στηρίχθηκε στὴν ἀντίστοιχη τοῦ Μογίλα καὶ ὁ τίτλος τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1699 ἔγινε γιὰ τοὺς κατοπινούς αἰῶνες τὸ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητας τοῦ ἔργου, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ἀπὸ τοὺς μεταγενέστερους ἐρευνητές, ἐνῶ κατὰ κάποιον τρόπο λησμονήθηκε ὁ πρωτότυπος τίτλος του.

Ἀπὸ τὴν προσωπικὴ μας μας ἔρευνα στὸν Κώδικα ΜΠΤ 131 καὶ τὴ σύ-

296. Μακρῆς, 1699, σ. 96: «...εἰ δὲ τὸ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὴν αἰτίαν ἐδήλου, καθάπερ οἱ **νέοι θεολόγοι** φασίν, ἀλλ' οὐ τὸ δι' αὐτοῦ ἐκλάμπειν καὶ πεφηνέναι,... οὐκ ἂν οἱ θεολόγοι πάντες ἐξῆς ὁρῶς ἀφῆρουν τοῦ Υἱοῦ τὴν αἰτίαν...».

297. Legrand Em., *Bibliographie hellénique du dix-septieme*, t. 3, Paris 1895, σσ. 61-75.

298. Μακρῆς, 1699, Προοίμιον, α' ἐπιστολὴ Δοσιθέου, σ. III.

299. Μακρῆς, 1699, Προοίμιον, β' ἐπιστολὴ Δοσιθέου, σ. 5, (Ἡ β' ἐπιστολὴ δὲν ἔχει στὴν ἔκδοση σελιδαριθμηση).

γκρισή του με την έκδοση του 1699, διαπιστώσαμε ότι το έργο αυτό του Μακρή είχε τον ακόλουθο πρωτότυπο τίτλο: «*Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς. Ἐκδοθεῖσα παρὰ Βησσαρίωνος ἱερομονάχου Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*»³⁰⁰. Ὁ κώδικας ΜΠΤ 131 περιλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Ἱεροσολυμιτικῆς Βιβλιοθήκης³⁰¹. Σύμφωνα με τὴν περιγραφή τοῦ Κεραμέως ὁ κώδικας αὐτὸς ἔχει τὰ παρακάτω στοιχεῖα: «131. *Τεῦχος ἐκ φύλλων χάρτου 367 (μῆκ. 0,223, πλ. 0,165), γραφέν περὶ τὸ τέλος τῆς ἑπτακαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος*». Στὴ συνέχεια ὁ ἀκάματος ἐρευνητὴς παρουσιάζει τὰ περιεχόμενα στὸν κώδικα ἔργα, τὰ ὁποῖα ἀνέρχονται συνολικὰ σὲ ἔντεκα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ πρῶτο εἶναι ἡ *Ὁμολογία Μακρῆ* καὶ τὰ ὑπόλοιπα, ἐκτὸς ἀπὸ μία ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου, ἀνήκουν στὸν κάλαμο τοῦ ἁγίου Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ, ἐπισκόπου Ἐφέσου. Ὁ κώδικας στὴν περιγραφή τοῦ Ἀ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως δὲν φέρει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὸν τόπο, τὸ χρόνο καὶ τὸν ἀντιγραφέα του.

Ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐξέταση τοῦ Κώδικα ΜΠΤ 131, πράγματι βεβαιώθηκαν ὅσα περιγράφονται γι' αὐτὸν ἀπὸ τὸν Ἀ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ περιεχομένου του ὁμῶς ἔφερε στὸ φῶς καὶ τὴ χρονολογία ἀντιγραφῆς αὐτοῦ τοῦ κώδικα. Ἡ χρονολογία ἐπισημαίνεται στὴν ἀνάλυση τῆς τετάρτης ἐντολῆς τοῦ Δεκαλόγου στὸ *περὶ τῆς Ἀγάπης* τρίτο μέρος τῆς *Ὁμολογίας Μακρῆ*. Συγκεκριμένα περιέχεται στὴν ἀπάντηση τῆς ἀκόλουθης ἐρωτήσεως: «*Διὰ τί τὸ Σάββατον εἰς τὴν Κυριακὴν μετετέθη;*», ὅπου στὸ f. 251¹ γίνεται σύνδεση τοῦ θέματος μετὰ τὴ μέλλουσα κρίση, τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καὶ τὸ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ αὐτῶν τῶν γεγονότων ἀπὸ κτίσεως κόσμου. Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι τὸ παρακάτω: «*Εἴτα τὸ σάββατον ἐκ τῶν ἑπτὰ ἐστίν, οἱ δὲ ἑπτὰ αἰῶνες παρήλθον (τούτου χάριν ὁ Κύριος αὐτὸ παρέλυνεν, ὡς λυθησόμενον καὶ παρερχόμενον) καὶ ὁ νῦν ὄγδοος ἐστίν (ἑπτὰκις γὰρ χίλιοι χρόνοι καὶ ἑκατὸν ἐνενήκοντα ἐννέα μέχρι τῆς σήμερον καθ' ἡμᾶς ἀπὸ κτίσεως κόσμου διήλθον), ἐπ' ἐσχάτων γὰρ*

300. Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, *Ἱστορία περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων, Βουκουρέστιον 1715*, σ. 1180, ὅπου ὁ πατριάρχης στὸν κατάλογο τῶν ἐλλήνων λογίων γράφει: «*Βησσαρίων Ἱερομόναχος ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, ὁ συγγράψας τὴν διεξοδικωτέραν ὀρθόδοξον Ὁμολογίαν, ἣν ἡμεῖς συνεκτυπώσαμεν τῇ Ὁρθόδοξῃ Ὁμολογίᾳ*». Πρβλ. Demetri Procopii *Βησσαρίων ἱερομόναχος ἐξ Ἰωαννίνων*, Fabricii - Harles, *Bibliotheca Graeca*, XI (MDCCCVIII), σ. 530· Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 41.

301. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, Δ', σσ. 116-118 καὶ σ. 453, ὅπου ἀναγράφεται μετὰ τὸν τίτλο: «*Βησσαρίωνος Μακρῆ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ὀρθόδοξος ὁμολογία τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας*» μετὰ τὸν ἀριθμὸ κώδικα 040. Πρβλ. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 34.

τῶν χρόνων ἐσαρκώθη Κύριος, κατὰ τὴν γραφὴν λέγουσαν· πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως πάλαι ὁ Θεὸς λαλήσας τοῖς πατράσιν ἐν τοῖς προφήταις, ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν τούτων, ἐλάλησεν ἐν ἡμῖν ἐν Υἱῷ...».

Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τοῦ Κώδικα ΜΠΤ 131 ἀποτελεῖ τεκμήριο ὅτι τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφεῖ τὸ 1690-1691 μ.Χ.³⁰² καὶ ὅτι πρόκειται ἐπομένως γιὰ τὸ κείμενο, τὸ ὁποῖο ἔλαβε ὑπόψη του ὁ Δοσίθεος καὶ ἡ ομάδα του στὴν ἔκδοση τοῦ 1699. Πράγματι πρὸς αὐτὴ τὴν ἀποψη συνηγορεῖ καὶ ἡ πιστὴ ἀντιγραφὴ τοῦ ὡς ἄνω ἀποσπάσματος, στὴ συγκεκριμένη ἔκδοση³⁰³. Κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἀποψη, ἔπειτα ἀπὸ ἐπιτόπια προσεκτικὴ μελέτη τοῦ κώδικα ΜΠΤ 131, πιστεύουμε ὅτι γράφτηκε στὴ Μονὴ Λιγκιάδων ἀπὸ τοὺς μαθητὲς τοῦ Βησσαρίωνος. Ἀποτελεῖ ἐπομένως τὸ πρῶτο γνωστὸ διασωθὲν ἔργο τοῦ λογίου ἱερομονάχου, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ πνευματικὸ ἔργαστήριό τῆς ἄσκησης, τῆς προσευχῆς καὶ τῆς μελέτης, τὸ ὁποῖο ἐκεῖνος ἵδρυσε στὸ ὄρος Μιτσικέλι, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων³⁰⁴.

Ὑπάρχουν ἀκόμη μερικὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐνισχύουν τὴν ἀποψη ὅτι ὁ κώδ. ΜΠΤ 131, εἶναι προγενέστερος τοῦ 1699 καὶ προέρχεται ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα³⁰⁵. Κατ' ἀρχὴν περιέχει μεταξὺ τῶν ff. 275^r - 278^v τὸν τρίτο λόγο «*ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ περὶ εἰκόνων βίβλου*». Τὸ ἔργο

302. Ἀπὸ τὰ 7199 συνολικὰ ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου ὅταν ἀφαιρεθοῦν τὰ 5508/09 ἔτη ἀπὸ τὴ Γέννηση τοῦ Κυρίου, προκύπτει τὸ ἔτος 1690/91 μ.Χ., κατὰ τὸ ὁποῖο ἐγράφη ὁ ἐν λόγω κώδικας.

303. Μακρῆς, 1699, σ. σλα' (231).

304. Κώδ. ΜΠΤ 131: Χάρτ. 0,22X0,16, FF. 368 (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ α'-δ' καὶ τὸ F. 368^v, λευκά). Διαστάσεις τοῦ γραμμένου μέρους 0,17-0,18X0,10-0,145, στίχοι κατὰ σελίδα 16 χωρὶς ἀρίθμηση στίχων (λευκὸ μόνο τὸ f. 279^v). Χάρτης ἀνατολικός, στάχωση χάρτινη, διατήρηση μέτρια, γραφὴ κοινὴ τῆς ἐποχῆς, χωρὶς ἀρχικὰ καλλιτεχνικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ff. 1^r, 2^r καὶ 158^r, μὲ προσθήκες παραλείψεων καὶ διορθώσεων κάθετα στὰ περιθώρια. Ὁ κώδ. δὲν ἔχει καμμία ἐνδειξη γιὰ τὸ γραφεὰ, τὸ χρόνο καὶ τὸν τόπο ἀντιγραφῆς.

305. Μακρῆς, 1699, Προοίμιον f. II^r. Συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀποστολῆς ἀπὸ τὰ Ἰωάννινα καὶ ἡ φράση ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 ἐπιγράμμα ποὺ συνέταξε ὁ Σεβαστὸς Κυμνήτης σχετικὰ μὲ τὰ δύο ἔργα τῆς ἔκδοσης τοῦ 1699: «...ἐκ Συνόδου βιβλίων τὸ μὲν ἐκδοθέν, ἐκ δὲ τὸ λοιπὸν **Βησσαρίων Μακρῆς δῶκ' Ἰωαννινόθεν**. Ἀκρεμόνων Ἀρετῶν Τριάδος πέρι θεολογήσας Πίστεος, Ἐλπωρῆς, ἡδὲ τρίτης Ἀγάπης» καὶ στὸ ἀμέσως ἐπόμενο ἐπιγράμμα ὁ ἴδιος διδάσκαλος καὶ συμμαθητὴς τοῦ Μακρῆ συμπλήρωσε: «...Ἐκ γραφικῶν λιβάδων ὀχετεύσας τῶν θεοσπενύτων **Βησσαρίων ὁ Μακρῆς βλαστὸς Ἰωαννίνων**». Τὴν ἴδια ἀποψη ἐπίσης ἐνισχύουν καὶ τὰ τρία τελευταῖα ἐπιγράμματα (ὑπ' ἀριθ. 11, 12, 13) τῆς ἐκδόσεως, στὸ προοίμιον f. III^r, τὰ ὁποῖα ἀπευθύνονται πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Οὐγγροβλαχίας Κωνσταντῖνο Μπασαράμπα καὶ ὑπογράφουν οἱ μαθητὲς: «**Οἱ τῶν ἐν Ἰωαννίνοις δύο σχολῶν**». Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι τοῦ 13^{ου} ἐπιγράμματος: «Κοινόν σοι φέρομεν σοφίης θεομηδέα αἶνον **Ἥπειρόν γε κλυτὴν ναιετάοντες ἅμα**». Πάντως πρέπει ἐν τέλει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ συνοδευτικὲς ἐπιστολές, τὰ ἐπι-

αυτό, είναι μὲν μικρὸ σὲ ἔκταση, πλὴν ὅμως πολὺ σπουδαῖο καὶ μὲ ἐπίκαιρο περιεχόμενο, ἰδιαίτερα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, διότι ἀντιμετώπιζε τὴν αἵρεση τῶν Λουθηροκαλβίνων, οἱ ὅποιοι δίδασκαν τὴν κατάργηση τῆς τιμῆς τῶν εἰκόνων ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς ναοὺς. Στὸν τόμο τοῦ 1699 ἐπομένως συνεκτυπώθηκαν τρία ἔργα: α) Ἡ Ὁμολογία Μογίλα σὲ (πς') 86 σελίδες, β) ἡ Ὁμολογία Μακρῇ σὲ σνα' (251) σελίδες καὶ γ) ὁ *Περὶ εἰκόνων τρίτος Λόγος* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ στίς σελίδες σνβ' - σνς' (252-256), δηλαδή σὲ ε' (5) συνολικὰ σελίδες μὲ ἀνεξάρτητη σελιδαρίθμηση ἀπὸ τὴν Ὁμολογία Μογίλα³⁰⁶. Στὴν ἔκδοση αὐτὴ τοῦ 1699 τὸ περιεχόμενο ἀποδίδεται μὲ ἐρωταποκρίσεις (τὴ γνωστὴ παιδαγωγικὴ μορφή τῆς ἐποχῆς) κατὰ τὸ ἑλληνικὸ σύστημα ἀριθμήσεως, ἐνῶ στὸν κώδ. *ΜΠΤ* 131 μὲ ἐρωταποκρίσεις μεταξὺ διδασκάλου καὶ μαθητῆ χωρὶς ἀρίθμηση, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύει τὴν προαναφερθεῖσα ἄποψη. Ἄν ὁ κώδικας, λοιπόν, ἦταν μεταγενέστερος καὶ ἀντέγραφε τὴν ἔκδοση τοῦ 1699, θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά της. Ἐξάλλου μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ 1699 τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας στράφηκε στὴν ἀπόκτηση τοῦ τόμου καὶ δὲν ὑπῆρχε καμμία σκοπιμότητα γιὰ τὴ χειρόγραφη ἀναπαραγωγή του³⁰⁷.

Κατὰ τὴν ἄποψή μας εἶναι πλέον πασιφανές, ὅτι ὁ κώδικας *ΜΠΤ* 131 εἶναι προγενέστερος τοῦ 1699 καὶ κρίνεται σκόπιμο νὰ παρατεθοῦν ὁρι-

γράμματα καὶ ὁ κώδικας *ΜΠΤ* 131 στάλθηκαν πρὸς τὸ Δοσίθεο ἴσως στὸ Βουκουρέστι, πρὶν τὴν ἔναρξη τῆς γνωστῆς διαμάχης τοῦ 1695 γιὰ τὴ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν στὸ Θεό, ὅταν ἀκόμη ὑπῆρχαν σχέσεις ἀγάπης καὶ ἀμοιβαίας ἐκτιμῆσεως μεταξὺ τοῦ Μακρῇ καὶ τῶν ἄλλων διδασκάλων τῆς πόλεως, οἱ ὅποιοι δίδασκαν στίς σχολὲς Ἐπιφανίου καὶ Γκιούμα.

306. Μακρῆς, 1699, ὅπου μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ στὴ σελ. σνς', ἀκολουθεῖ «Πίναξ κατὰ στοιχεῖον τῆς Εἰσαγωγικῆς Ἐκθέσεως» σὲ 17 σελίδες, ὁ ὁποῖος περιέχει καὶ τὴ θεματολογία τοῦ «*Τρίτου περὶ Εἰκόνων Λόγου*» τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ.

307. Βλ. Περάνθη Μιχ., *Ἑλληνικὴ Πεζογραφία*, Α' (1965), σ. 159, ὅπου ἀναφέρει ὅτι στίς 13 Ἰουλίου 1710 ὁ Ζακύνθιος λόγιος Ἀγγελος Σουμάκης ἀπευθύνεται μὲ ἐπιστολὴ στὸ Χρῦσανθο Νοταρᾶ, Πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων, καὶ ἀφοῦ τὸν εὐχαριστεῖ γιὰ τοὺς δύο «Τόμους Χαράς», ποὺ τοῦ εἶχε ἤδη δωρεὰν ἀποστείλει, συνεχίζει μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Παρακαλῶ τὴν σοφὴν ἡν ἔχει κλίσιν πρὸς τοὺς φιλομαθεῖς τῶν ἀνατολικῶν παιδῶν ὀρθοδόξους, νὰ μὲ τιμῇ ἀπὸ εἴ τι ἄλλο ἐν τύποις ἐδόθη. Μᾶλλον δὲ ἀναζητῶ εἰ δυνατόν τὴν ποθεινὴν τοῦ Βησσαριωνος Μακρῇ Βίβλον, τὴν περὶ τῶν τριῶν θεϊκῶν ἀρετῶν πίστewς, ἐλπίδος καὶ ἀγάπης πραγματευομένην, περιέχουσαν καὶ τὴν Ὀρθόδοξον Ὁμολογίαν...». Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ κώδικας 6 (Λάμπρος 133) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς ἱ. Μ. Ἀγίου Παύλου τοῦ Ἀγ. Ὁρους, μεταγενέστερος τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1699, ὁ ὁποῖος στὴ σ. 8 φέρει τὰ παρακάτω στοιχεῖα (τὸ κείμενο παρατίθεται ἐκ μέρους μας αὐτοῦσιο χωρὶς καμμία ἐπέμβαση): «...καὶ ἐτοῦτω τὸ παρὸν καὶ ἐλάχιστο τὸ ἐσύνθεσα καὶ τὸ ἐμεταγλώτῃσα ἥς τουρκιστὴ διαλέκτω ἐγὼ ὁ ταπινὸς καὶ ἐλάχιστος ἀγγελάκης ὁ λαμπαδάριος γάνου ἐκ χώρας ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος εἶναι γραμμένο ἑλληνικά καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τουρκικά...». Βλ. Λάμπρου, *Κατάλογος*, Α', σ. 20.

σμένες ἀκόμη πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν τόπο καὶ τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ ἔργου τῆς Ὁμολογίας ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα Μακρῆ. Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἔργου γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ μόνη ἐπιστολὴ τοῦ Μακρῆ ποὺ διασώθηκε καὶ ἀπευθύνεται στὸ Σωφρόνιο Δαράκιο (1675). Ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ μαθαίνουμε, μάλιστα, ὅτι ὁ Μακρῆς κατεῖχε δύο ἀντίγραφα τοῦ ἔργου καὶ τὸ ἓνα τὸ δάνεισε σὲ κάποιον παπα-Παναγιώτη στὴν Κέρκυρα. Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς ἐπιστολῆς ἔχει ὡς ἀκολούθως: «*Θαυμάζω τοῦ παπα-Παναγιώτου οὐχ ὅτι μου ἐπελάθετο καὶ οὐδ' ὅπως οὖν ἀπεκρίνατο εἰς ἅπερ αὐτῷ ἐγεγράφειν, πρὸς δὲ καὶ τοῦμόν βιβλίον τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τὴν Ὁμολογίαν κατεκράτηκεν (οὐ νῦν οὐμὲνον χρῆζω, ἐπεὶ ἀνθ' ἑνὸς ἐκτησάμην δύο)...*»³⁰⁸.

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα, ποὺ διαθέτουμε, τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μακρῆ εἶχε ἤδη γραφτεῖ τὸ 1675 καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸ ἔφερε μαζί του ὁ Βησσαρίων, ὅταν εἶχε μεταβεῖ στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ ἐπισκεφθεῖ τοὺς ἐκεῖ γνωρίμους καὶ φίλους του, πρὶν τὴν ἀνάληψη τῶν διδασκαλικῶν του καθηκόντων στὴ σχολὴ Γκιούμα τῶν Ἰωαννίνων³⁰⁹. Ἡ σύνθεση τοῦ παρόντος ἔργου ἀπὸ τὸ Γιαννιώτη διδάσκαλο εἶχε ὅπωςδήποτε ἄμεση σχέση μὲ τὸ θεολογικὸ καὶ τὸ γενικότερο πνευματικὸ κλίμα, τὸ ὁποῖο διαμορφώθηκε κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ. στὴν περιοχὴ τῆς Ἠπείρου καὶ ἰδιαίτερα στὰ Ἰωάννινα. Ὁ Μακρῆς γνώριζε τίς μεγάλες ἀνάγκες τῶν Γιαννιωτῶν μαθητῶν γιὰ κατάρτιση στὶς ὀρθόδοξες παραδόσεις καὶ γιὰ τὸν κίνδυνο, ποὺ διέτρεχαν οἱ πληθυσμοὶ τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τοὺς μηχανισμοὺς διεισδύσεως καὶ προπαγάνδας τῆς παπικῆς οὐνίας στὴν περιοχὴ τους³¹⁰. Ὡς ἱερέας στὸ ναὸ τοῦ Ἀρχιμανδρεῖου Ἰωαννίνων κατὰ τὸ 1662, χειροτονημένος ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Καλλίνικο (1644-1670), εἶχε βιώσει τίς προσπάθειες τῶν δύο ἀρχιερέων (Ἰωαννίνων Καλλινίκου καὶ Χειμάρρας Σεραφεῖμ), γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς προπαγάνδας στὴν περιοχὴ τῶν Ἰωαννίνων. Ἡ δράση αὐτὴ τῶν Δυτικῶν κατευθυνόταν ἀπὸ τὸν Ἀχριδῶν Ἀθανάσιο μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ ἐπισκόπου Χειμάρρας Συμεὼν Λάσκαρι καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ γνωστοῦ ἐλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης³¹¹.

Παρόμοια γεγονότα μὲ πρωταγωνιστὲς τοὺς Χειμαρριῶτες εἶχαν διαδραματιστεῖ καὶ πρὶν ἑκατὸ περίπου χρόνια, τὸ 1581, ὅταν εἶχαν ἀπευθυν-

308. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Ἐπιστολαί*, σ. 89.

309. Ἀραβαντινοῦ, *Συλλογή*, σσ. 109-110, ὅπου ἡ μετάβαση αὐτὴ φέρεται ὅτι ἐγίνε κατὰ τὸ 1673.

310. Βακαλοπούλου Ἀπ., *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', 1973, σ. 332.

311. Γριτσοπούλου Τ. Ἀθ., «Ὁ Ἰωαννίνων Καλλίνικος», *HE* 3 (1954), σσ. 579-585 καὶ *ΘHE* 7 (1965), σσ. 243-244.

θεϊ στὸν τότε πάπα Γρηγόριο ΙΓ' καὶ τοῦ ζήτησαν βοήθεια σὲ ρουχισμό καὶ ὄπλα. Ὡς ἀντάλλαγμα ὑπόσχονταν νὰ δεχτοῦν τὴν ἔνωσή τους μετὰ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, μετὰ τὸν ὅρο ὅμως νὰ κρατήσουν τὸ τυπικὸ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα³¹². Ἡ προσχώρηση στὸν παπισμὸ τοῦ Διονυσίου μητροπολίτη Τρίκκης, τοῦ Σκυλοσόφου, ἐπίσης πρὶν τὸ 1611, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ὑπῆρξε περισσότερο μία ἐνσυνείδητη ἐπιλογὴ καὶ λιγότερο μία διπλωματικὴ κίνηση μετὰ ἀντάλλαγμα τὴν ἀποστολὴ βοήθειας πρὸς τὸ ὑπόδουλο Γένος³¹³. Ἡ Ὁμολογία Μακρῆ συνέβαλε θετικὰ στοὺς ἀγῶνες τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἀναχαίτιση τῶν ἐξισλαμισμῶν στὴν Ἠπειρο, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐνταθεῖ μετὰ τὸ 1635 μετὰ τὴν ἀναγκαστικὴ προσχώρηση ἰδιαίτερα τῶν Ἠπειρωτῶν Σπαχῆδων στὴ θρησκεία τοῦ Μωάμεθ³¹⁴. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ βαρῶνου De Tott, ὅτι γνώρισε τὸ 1769 δύο Ἠπειρώτες Σπαχῆδες στὴν Κριμαία, οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν Ἑλληνικὰ καὶ ὀρκίζονταν στὸ Σταυρό. Στὴ συνομιλία ποὺ εἶχε μαζί τους, τοῦ ὁμολόγησαν ὅτι κατὰ βάθος παρέμεναν χριστιανοί, ἐνῶ φαινομενικὰ δήλωναν Μουσουλμάνοι μετὰ στόχο νὰ διατηρήσουν τὸ προγονικὸ τους τιμᾶρι³¹⁵.

Εἶναι ἀδιαμφισβήτητο γεγονὸς πάντως, ὅτι ἡ θεολογικὴ παιδεία τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα συγκροτημένο θεολογικὸ κείμενο, γραμμμένο μετὰ τρόπο συστηματικὸ σὲ μορφή διδακτικοῦ ἐγχειριδίου. Ἀνταποκρινόμενος ὁ Μακρῆς στὶς παιδευτικὲς ἀνάγκες τῆς πόλης τοῦ πῆρε τὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας Μογίλα - Συρίγου καὶ τὸ θεμελίωσε μετὰ πλῆθος ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ ἔργα Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἐμφανές, καθὼς προέκυψε ἓνα καινούριο ἔργο, πρωτότυπο καὶ πρωτοπορειακὸ γιὰ τὰ δεδομένα τοῦ ΙΖ' αἰ. στὸ χωρὸ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας. Ὅπως θὰ ἐκτεθεῖ βέβαια καὶ στὴ συνέχεια τῆς ἐργασίας, ὁ Μακρῆς διόγκωσε τὴ δική του Ὁμολογία σὲ τριπλάσιο ἀριθμὸ σελίδων, ὥστε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1699 νὰ καταλαμβάνει 251 σελίδες σὲ ἀντίθεση μετὰ τὴν Ὁμολογία Μογίλα, ἡ ὁποία περιορίζεται σὲ 86 μόνον σελίδες. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δηλώνει ὅτι πιθανὸν νὰ τὸ συνέταξε στὴ ΚΠολη, διότι ἐπανερ-

312. Παπαδοπούλου Στέφ., «Ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις καὶ ἀνταρσίες τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ.», *ΙΕΕ* 10 (1974), σ. 324.

313. Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, σ. 75· Μεταλληνοῦ, *Τουρκοκρατία*, σ. 96.

314. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Α', σ. 227, ὅπου ἰδιαίτερα ἐπισημαίνεται ὅτι τὰ γεγονότα τοῦ 1635 ὁδήγησαν στὸν ἀναγκαστικὸ ἐκμουςουλμανισμὸ Ἠπειρωτῶν, γιὰ νὰ διατηρήσουν τίς περιουσίες τους καὶ μάλιστα οἱ πρῶην χριστιανοὶ Σπαχῆδες κατέστησαν ὁμιότεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους καταπιεστές πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ὑπηκόους τους.

315. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία*, Α', σ. 227, ὑποσ. 1. Πρβλ. Κραψίτη Β., *Ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων*, σσ. 83-84.

χόμενος στὴ γενέτειρα καὶ μὲ τὴ φροντίδα γιὰ τὴ λειτουργία τῆς σχολῆς Γκιούμα δὲν διέθετε οὔτε τὰ βιβλία, οὔτε τὸν ἀναγκαῖο χρόνο γιὰ μίαν παρόμοια συγγραφή³¹⁶.

Ἐνα σημεῖο ποὺ ἀπομένει ἀκόμη πρὸς διευκρίνιση σχετικὰ μὲ τὸν τίτλο τῆς Ὁμολογίας Μακρῆ εἶναι ἡ διαφορὰ ποὺ παρουσιάζεται ἀνάμεσα στὸν κώδικα ΜΠΤ 131 καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ 1699. Ἡ διαφορὰ αὕτῃ προέκυψε ἀπὸ τὴν «ἐπέμβαση» τοῦ Δοσιθέου καὶ τῶν συνεργατῶν του στὴν εἰσαγωγή τοῦ ἔργου καὶ μάλιστα στὸ σημεῖο τῆς διαιρέσεως τοῦ περιεχομένου σὲ τρία μέρη. Ὁ κώδικας δὲν περιέχει σὲ κανένα σημεῖο τὴν ἔκφραση *Εἰσαγωγικὴ ἔκθεσις...* καὶ ἀναφέρεται κατ' εὐθείαν στὴν τριμερῆ διαίρεση τοῦ ἔργου μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «...ἵνα τοίνυν ἀρέσῃ ὁ χριστιανὸς τῷ Θεῷ, καὶ τὰ ἔργα αὐτοῦ εὐπρόσδεκτα γένηται, πρῶτον μὲν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν ἔχει προσήκει, δευτέρον δὲ τὴν ζωὴν αὐτοῦ κατὰ τὴν πίστιν εὐθύναι δι' ἀγαθῶν ἔργων, ἅπερ ἐποικοδομεῖται, πίστει, ἐλπίδι καὶ ἀγάπῃ, ταῖς τρισὶ θεολογικαῖς ἀρεταῖς· καθ' ἃς καὶ τρία μέρη τῆς Ὁμολογίας διαιρησόμεν...»³¹⁷. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1699 ἡ ὁμάδα ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση διαφοροποίησε λίγο τὸ κείμενο, ἔτσι ὥστε ἡ τελευταία πρόταση τοῦ προηγουμένου ἀποσπάσματος νὰ διαμορφωθεῖ ὡς ἑξῆς: «καθ' ἃς καὶ τὴν εἰσαγωγικὴν ἔκθεσιν εἰς τρία διαιρησόμεν μέρη...»³¹⁸.

2. Ἡ σχέση τῆς Ὁμολογίας Μακρῆ μὲ τὴν Ὁμολογία Μογίλα

Ἡ μαρτυρία τοῦ Δοσιθέου, ὅπως προηγουμένως ἀναφέρθηκε, ἔδωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν πληροφορία στὸ εὐρύτερο κοινὸ γιὰ τὴ σχέση τῆς Ὁρθόδοξου Ὁμολογίας (Μογίλα - Συρίγου) καὶ τοῦ ἀντιστοίχου ἔργου τοῦ Β. Μακρῆ. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μακρῆς, παρότι ἀκολουθεῖ τὸ νόημα, τὴ διαίρεση καὶ τὴν τάξη τοῦ κειμένου τῆς Ὁμολογίας Μογίλα, δὲν κάνει τὴν παραμικρὴ ἀναφορὰ ἢ παραπομπή σ' αὐτή. Ἡ ἀποσιώπηση αὕτῃ ἀσφαλῶς εἶναι ἡθελημένη καὶ μπορεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μας, νὰ σημαίνει δύο πράγματα: Πρῶτον ὅτι ὁ Μακρῆς, ἔχοντας στὰ χεῖρα

316. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, «Ἐπιστολαὶ Λογίων Ἀνδρῶν», ΕΦΣΚ ΙΖ' (1882-83), σ. 89, ὅπου ὁ Μακρῆς παρακαλεῖ τὸ Δαράκιο γιὰ τὴν ἀποστολὴ κάποιου βιβλίου γιὰ τὰ Τοπικά τοῦ Ἀριστοτέλη, πράγμα ποὺ δύναται νὰ ἐρμηνευτεῖ, ὅτι δὲν διέθετε *Βιβλιοθήκη* μὲ ἱκανὸ ἀριθμὸ βιβλίων.

317. Μακρῆ, Ὁμολογία, f. 1'.

318. Μακρῆς, 1699, σ. 2.

του τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1667 ἢ 1668, δὲν ἀναγνώριζε ὅτι αὐτὸ ἦταν τὸ πρωτότυπο καὶ αὐτούσιο ἔργο τοῦ Μογίλα μετὰ τὶς ἐπεμβάσεις τοῦ Μελετίου Συρίγου καὶ τὸν ἀποκαθαρισμὸ τοῦ ἀπὸ ἐτερόδοξης ἐπιδράσεις. Δεύτερον ὅτι ὁ Μακρῆς, ἀνήκοντας στὴν ομάδα Δοσιθέου πιθανὸν νὰ δηλώνει τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴ βούληση τῶν Ὁρθόδοξων πατριαρχείων ΚΠόλεως καὶ Ἱεροσολύμων γιὰ τὴν ἀπεμπλοκὴ τους ἀπὸ ἓνα τέτοιο κείμενο, τὸ ὁποῖο ναι μὲν ἐξέφραζε τὶς ὀρθόδοξες ἀπόψεις, δὲν προερχόταν ὅμως ἀπὸ τὸ στενὸ πυρῆνα τῆς ὀρθόδοξης παραδόσεως, περιεῖχε πολλὰ ἀρνητικὰ καὶ διφορούμενα στὴν ἐρμηνεία τους σημεῖα καὶ γινόταν συχνὰ ἀντικείμενο κριτικῆς³¹⁹. Εἶναι ἐξ ἄλλου γνωστὸ ὅτι ὁ Μογίλας δὲν ἔμεινε σύμφωνος μὲ τὶς τροποποιήσεις Συρίγου, οἱ ὁποῖες ἐγίναν στὸ δικό του κείμενο καὶ τὸ 1645 προχώρησε στὴν ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο³²⁰.

Πράγματι ἀπὸ τὴν ἀντιπαράβολή καὶ τὴ συνεξέταση τῶν Ὁρθόδοξων Ὁμολογιῶν τοῦ Μογίλα καὶ τοῦ Μακρῆ, διαπιστώθηκαν οἱ μεγάλες μεταξὺ τους ὁμοιότητες, σημειώθηκαν ὅμως οἱ ἀλλαγές καὶ οἱ προσθήκες τοῦ Μακρῆ³²¹. Κατ' ἀρχὴν καὶ ἡ Ὁμολογία Μακρῆ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο διαιρεῖται σὲ τρία μέρη, περὶ Πίστεως, Ἑλπίδος καὶ Ἀγάπης. Στὸ πρῶτο μέρος παρουσιάζονται μὲ 262 ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις (Μογ. 126) τὰ θέματα Πίστη καὶ ἔργα, ἡ Ἱερὰ Παράδοση, τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως, ὁ Θεός, ὁ ἀγγελικὸς κόσμος, ὁ ἄνθρωπος, ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ Σταυρός, ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ, ἡ Δευτέρα Παρουσία καὶ ἡ μέλλουσα κρίσις, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἡ Ἐκκλησία, τὰ Μυστήρια, ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν καὶ ἡ αἰώνια ζωὴ. (Τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ προστέθηκε ἐδῶ ἦταν καὶ ἡ διαίρεση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης). Στὸ δεύτερο μέρος ἀναλύονται ἡ Κυριακὴ προσευχή καὶ οἱ Μακαρισμοὶ μὲ 89 ἐρωταποκρίσεις (Μογ. 63). Στὸ τρίτο μέρος ἐξηγοῦνται οἱ ἔννοιες τῆς ἀγάπης, τῆς ἀρετῆς, τῶν γενικῶν θανασίμων ἁμαρτημάτων καὶ τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου τῆς Π. Διαθήκης μὲ 121 ἐρωταποκρίσεις (Μογ. 72). (Τὸ νέο στοιχεῖο ποὺ προστέθηκε στὸ μέρος αὐτὸ εἶναι ὁ γ' λόγος τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ περὶ εἰκόνων, μὲ τὴν ἴδια σελιδαρίθμηση ἀλλὰ μὲ 39 νέες ἐρωταποκρίσεις σὲ ἀνεξάρτητη ἀρίθμηση).

319. Ράνσιμαν, *Ἐκκλησία*, σσ. 599-603 καὶ ὑποσ. 535, ὅπου σημειώνεται: «Τὸ 1691, ἡ κριτικὴ κατὰ τῆς Ὁμολογίας ἄρχισε πάλι νὰ παίρνει διαστάσεις. Οἱ Πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως Καλλίνικος καὶ Ἱεροσολύμων Δοσίθεος ἐπεχείρησαν νὰ σταματήσουν τὶς κρίσεις ἀνακηρύσσοντάς τιν ὀρθόδοξη καὶ ἄποψη...».

320. Καρμίρη, *Μνημεῖα*, σσ. 587-588.

321. Ἡ ἀντιπαράβολή τῶν κειμένων ἐγινε μὲ βάση τὸν κώδικα ΜΠΤ 131, τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων τοῦ ἔτους 1699, ποὺ περιλαμβάνει τὶς δύο Ὁμολογίες, καθὼς καὶ μὲ τὸ ἔργο Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σσ. 593-686.

Ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τοῦ Μακρῆ ἀκολουθώντας τὸ σχῆμα τῆς Ὁμολογίας Μογίλα ἔχει στὸ πρῶτο μέρος *Περὶ Πίστεως* δογματικὸ καὶ θεωρητικὸ χαρακτήρα, ἐνισχυμένο ὅμως μὲ πολλὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παράδοση καὶ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας δοσμένα μέσα ἀπὸ τὴν πυκνὴ θεμελίωση κειμένων ἀπὸ τὴν πατερικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία. Αὐτὸ ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὸ πρῶτο μέρος νὰ καταλαμβάνει τὰ 5/8 τοῦ συνολικοῦ ἔργου καὶ νὰ ἐνισχύεται σημαντικὰ ὁ δογματικὸς χαρακτήρας τοῦ ἔργου. Τὸ δεύτερο μέρος *Περὶ Ἐλπίδος* ἔχει περισσότερο πρακτικὸ χαρακτήρα μὲ λεπτομερειακὲς ἀναλύσεις στὸ νόημα κυρίως τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς καὶ ἰδιαίτερα στὸ β' αἶτημα (ἐλθέτω ἡ Βασιλεία σου...) καὶ στὸν ε' Μακαρισμὸ (Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες...). Τὸ τρίτο μέρος *Περὶ Ἀγάπης* ἔχει χαρακτήρα μᾶλλον ἠθικὸ καὶ περιέχει διεξοδικὲς ἀναλύσεις στὸ νόημα τῶν ἀρετῶν, τῆς ἀμαρτίας καὶ τῶν ἐντολῶν τοῦ Δεκαλόγου.

Ὁ κατηχητικὸς προσανατολισμὸς τῆς Ὁρθόδοξου Ὁμολογίας τοῦ Β. Μακρῆ γίνεται ἄμεσα φανερός, ἀπὸ τὴν πρώτη ἐρωταπόκριση στὸ *Περὶ Πίστεως* μέρος. Τὸ κείμενο, ποὺ παρέθεσε ὁ Μακρῆς, τεκμηριώνει τὴν ἰσότημη σημασία τῆς πίστεως καὶ τῶν καλῶν ἔργων γιὰ τὴν κληρονομία ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου τῆς αἰώνιας ζωῆς, προέρχεται μάλιστα ἀπὸ τὶς *Κατήχησεις* τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων³²². Ἡ παράθεση τοῦ ἀποσπάσματος αὐτοῦ δίνει τὸ στίγμα καὶ τὸ χαρακτήρα ὅλων τῶν ὑπολοίπων *ἐπεμβάσεων* τοῦ Μακρῆ στὴν Ὁμολογία Μογίλα, μὲ στόχο τὴ δημιουργία ἐνὸς κειμένου κατάλληλου γιὰ τὴ χριστιανικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν μαθητῶν του. Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Γιαννιώτη λογίου, τῆς ἐπιλογῆς δηλαδὴ ἐνὸς κειμένου μὲ ὁμολογιακὸ χαρακτήρα, ποὺ ἔφερε τὴν ἔγκριση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, καὶ τῆς προσαρμογῆς του στὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς του, ὑπῆρξε κατὰ τὴ γνώμη μας ἀριστη.

Ὁ Βησσαρίων λοιπὸν ἀπέφυγε νὰ συντάξει ἓνα πρωτότυπο ὁμολογιακὸ ἔργο καὶ προτίμησε νὰ ἐπεξεργαστεῖ, νὰ συστηματοποιήσει καὶ νὰ τεκμηριώσει μὲ κατάλληλα ἀπὸ τὴν Πατερικὴ παράδοση τὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας Μογίλα. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ Γιαννιώτης διδάσκαλος δὲν ὑπέκλυψε στὸν πειρασμὸ τῶν προσωπικῶν πειραματισμῶν ἢ τῶν θεολογικῶν ἀκροβατισμῶν, κατὰ τὴν προβολὴ καὶ τὴ διατύπωση τῆς πατροπαράδοτης ὀρθόδοξης πίστεως καὶ ἔμεινε προσηλωμένος σ' ἓνα κείμενο, ποὺ ἔφερε τὴν ὑπο-

322. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* δ', MPG 33, 456 B: «Ὁ τῆς θεοσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε δογμάτων εὐσεβῶν ἀκριβείας, καὶ πράξεων ἀγαθῶν καὶ οὔτε τὰ δόγματα χωρὶς ἔργων ἀγαθῶν εὐπρόσδεκτα τῷ Θεῷ· οὔτε τὰ μὴ μετ' εὐσεβῶν δογμάτων ἔργα τελούμενα προσδέχεται ὁ Θεός». Μακρῆς, 1699, σ. 1.

γραφὴ τριῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων (Κιέβου 1640, Ἰασίου 1642 καὶ ΚΠόλεως 1643)³²³.

Ὁ Μακρῆς ἐπομένως ἔβαλε τὴ δική του σφραγίδα στὴν Ὁρθόδοξη Ὁμολογία μὲ τὶς ἀλλαγές καὶ τὶς τροποποιήσεις τὶς ὁποῖες ἔκανε, γιὰ νὰ καταστήσει τὸ κείμενο περισσότερο *εὐληπτο* ἀπὸ τοὺς μαθητές του στὰ Ἰωάννινα. Οἱ ἀλλαγές ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὸ Μακρῆ, εἶναι δυνατόν νὰ χωριστοῦν σὲ δύο μεγάλες ομάδες. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ἐκεῖνες οἱ ἀλλαγές, ποὺ ἀφοροῦν τὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ ἔργου καὶ ἀναφέρονται κυρίως στὸ ἥδη ὑπάρχον κείμενο καὶ στὴ συστηματικότερη καὶ ἀπλούστερη διατύπωση τῶν ἐρωταπαντήσεων. Μὲ ἄλλα λόγια ὁ Βησσαρίων ἐπέμεινε πολὺ στὴν ἀποσαφήνιση ὀρισμένων σημείων κυρίως στὸ πρῶτο, στὸ δογματικὸ, μέρος τῆς Ὁμολογίας. Ἡ δεύτερη ομάδα τῶν ἀλλαγῶν περιλαμβάνει τὴν πλούσια θεμελίωση μὲ κείμενα ἀπὸ τὴν Πατερικὴ γραμματεία, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Β' μ.Χ. αἰ. καὶ φθάνοντας μέχρι τὴν ἐποχὴ του, τὸν ΙΖ' αἰ.³²⁴.

Οἱ ἀλλαγές τῆς α' ομάδας εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν περιληπτικὰ ὡς ἑξῆς:

1. Μεταφορὰ τοῦ κειμένου στὴ λογία γλωσσικὴ μορφή.
2. Μικρὲς διαφοροποιήσεις στὴ διατύπωση ἐρωταποκρίσεων.
3. Τεμαχισμὸς μεγάλων παραγράφων.
4. Δημιουργία νέων ἐκτενέστερων ἀναλύσεων.
5. Διατύπωση ἐντελῶς νέων ἐρωταποκρίσεων.
6. Παράλειψη ἐρωτήσεων τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας.
7. Ἡ διαίρεση τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως κατὰ τὸν Συμεὼν Θεσσαλονίκης.
8. Ὁ *Περὶ Εἰκόνων* γ' λόγος τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ.

Πράγματι ὁ Μακρῆς ἐπεδίωξε ἐξαρχῆς τὴν ἀπόδοση τῆς Ὁμολογίας του μὲ τὴ λογία γλωσσικὴ μορφή καὶ πέτυχε νὰ παρουσιάσει ἓνα ἔργο μὲ ἐνιαῖο λόγο, μὲ πολὺ δυνατό καὶ πλούσιο ὕφος. Ὁ μαθητὴς καὶ γενικότερα ὁ ἀναγνώστης μποροῦσε τώρα καλύτερα νὰ παρακολουθήσει τὸ κείμενο καὶ δὲν *ὑπέφερε* ἀπὸ τὴ συνεχῆ μετακίνηση μεταξὺ τῆς δημώδους καὶ τῆς λογίας γλώσσας, ὅπως ἀναγκαζόταν νὰ κάνει στὴν Ὁμολογία Μογίλα, ὅταν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παρακολουθεῖ τὶς παραπομπὲς χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἢ κειμένων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξυπακούεται ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Μακρῆ προοριζόταν γιὰ μαθητές μὲ καλὴ γλωσσικὴ κατάρτιση, πράγμα ποὺ δηλώνει, ὅτι διδασκόταν στὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς σχολῆς.

323. Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σσ. 584-585.

324. Γιὰ τὶς ἀλλαγές τῆς β' ομάδας, θὰ γίνῃ λόγος σὲ οἰκεία παράγραφο.

Ἡ χρησιμοποίηση τῆς λογίας γλώσσας, ἡ ὁποία εἶναι σαφέστερη καὶ περικτικότερη ἀπὸ τὴ δημώδη, ἦταν ἐπόμενο νὰ ἐπιφέρει ὁρισμένες μικρὲς ἢ καὶ μεγαλύτερες *διαφοροποιήσεις*, κυρίως στὴν ἔκφραση καὶ στὴ διατύπωση τοῦ λόγου. Ἡ ζ' ἐρώτηση λ.χ. στὸ *Περὶ Πίστεως* μέρος τοῦ κειμένου Μογίλα - Συρίγου: «*Εἰς τοῦτο τὸ ἄρθρο τῆς πίστεως τί λογῆς διδασκαλία περικρατεῖται;*»³²⁵ ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸ Μακρῆ ἀντίστοιχα συνοπτικότερα μὲ τὴν ιβ' ἐρώτηση ὡς ἑξῆς: «*Πόσα δογματίζει τὸ ἄρθρο τῆς πίστεως;*»³²⁶. Ἡ περιήγηση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα τυπικὸ παράδειγμα τῶν μικρῶν αὐτῶν ἀλλαγῶν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση τῆς λογίας μορφῆς. Ὑπάρχουν ὁμως καὶ περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ἰσχύει τὸ ἀντίθετο π.χ. στὴν ὁμολογία Β. Μακρῆ ἡ ἐρώτ. ια' στὸ *Περὶ Ἑλπίδος* μέρος «*Πόσα σημανόμενα ἔχει τὸ προοίμιο τῆς Κυριακῆς προσευχῆς;*»³²⁷, στὸ κείμενο Μογίλα - Συρίγου εἶναι ἡ ι' ἐρώτηση «*Τί σημαδεύει τὸ προοίμιον τοῦτον;*»³²⁸. Εἶναι συνηθισμένο ἐπίσης τὸ φαινόμενο κατὰ τὴ διατύπωση τῶν ἐρωτήσεων νὰ παραλείπονται λέξεις – κυρίως ἐπιθετικοὶ προσδιορισμοί – ἢ καὶ φράσεις, ὅταν ἐννοοῦνται εὐκόλα ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα³²⁹.

Ἡ συνοπτικότερη ἀπόδοση ἀπὸ τὸ Μακρῆ ἀντιστοιχῶν νοημάτων τῆς Ὁμολογίας Μογίλα σπανίζει, ἐνῶ ἀντίθετα στὶς *Μικρὲς διαφοροποιήσεις* ὁ ἡπειρώτης διδάσκαλος παρουσιάζεται μᾶλλον *ἀναλυτικότερος* ἀπὸ τὸ Μογίλα καὶ μὲ περισσότερες ἐρωτήσεις στὸ ἴδιο περιεχόμενο. Εἶναι γεγονὸς πάντως, ὅτι ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς τῆς α' ὁμάδας τὶς σημαντικότερες ἀποτελοῦν οἱ Ἐκτενέστερες ἀναλύσεις καὶ ὁ *Τεμαχισμὸς* μεγάλων παραγράφων τῆς Ὁμολογίας Μογίλα μὲ τὴ διατύπωση Νέων ἐρωταποκρίσεων. Τελικὰ οἱ ἀλλαγὲς τοῦ Βησσαρίωνος ἀναφέρονται μὲν σ' ὁλόκληρο τὸ ἔργο, ἢ πλειονότητά τους ὁμως βρίσκεται στὸ *περὶ Πίστεως* μέρος. Ἐνα ἀκόμη χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι δὲν συμπίπτουν μετὰ ξύ τους, οὔτε ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων³³⁰.

325. Καρμίρη, *Μνημεῖα* II, σ. 595.

326. Μακρῆς, 1699, σ. 5.

327. Μακρῆς, 1699, σ. 146.

328. Καρμίρη, *Μνημεῖα* II, σ. 649.

329. Βλ. ἐνδεικτ. Μακρῆ, 1699, σ. α', τὴν α' ἐρώτηση, ὅπου παραλείπεται ἀπὸ τὸν Μακρῆ ἡ φράση τῆς ἀντίστοιχης ἐρωτήσεως τοῦ Μογίλα «ὁ ὀρθόδοξος καὶ καθολικός» καὶ ἡ μορφὴ τῆς εἶναι ἡ ἀκόλουθη: «Ὁ ἄνθρωπος ὁ χριστιανὸς τί ἔχειν ὀφείλει ἵνα ζῶν τὴν αἰώνιον κληρονομίαν;».

330. Μακρῆς, 1699, σ. 64-68, ἡ ριζ' ἐρώτηση «Ἐάν τις τῶν φιλοπραγμόνων περιεργότερον ἐρωτήσας εἴπη, Διατὶ ἐπτά, τί ἂν εἶχες εἰπεῖν;» ἀνήκει καὶ στὶς Ἐκτενέστερες ἀναλύσεις καὶ στὴ Διατύπωση νέων ἐρωταποκρίσεων. (Ἡ ἐρώτηση αὐτὴ βρίσκεται στὴν ἀνάλυση τοῦ δ'

Οί ἀλλαγές τῆς α' ομάδας, πού ἐγιναν ἀπό τὸ Γιαννιώτῃ διδάσκαλο, εἶναι κατὰ τὴ σειρά πού τὶς διακρίναμε οἱ παρακάτω:

α'. Μικρὲς διαφοροποιήσεις στὴ διατύπωση.

α.α. ἐρώτηση

Θέμα

1. α'. Ὁ ἄνθρωπος ὁ χριστιανὸς τί ἔχειν ὀφείλει, ἵνα ζωὴν τὴν αἰώνιον κληρονομήσῃ;
2. γ'. Τίνος ἔνεκεν, πρῶτον δεῖ πιστεῦναι, εἴτα ποιεῖν ἀγαθὰ ἔργα;
3. ζ'. Πόσα τὰ ἄρθρα τῆς Πίστεως;
4. ιβ'. Πόσα δογματίζει τὸ ἄρθρο τοῦτο τῆς πίστεως; (ἐνν. τὸ α' ἄρθρο).
5. ριη'. Τὸ δὲ τρίτον τί; (ἐνν. τί δογματίζει τὸ δ' ἄρθρο).
6. ρκ'. Τὸ δὲ πέμπτον τί; (ἐνν. τί δογματίζει τὸ δ' ἄρθρο).
7. ρκα'. Τὶ δὲ τὸ ἕκτον καὶ τελευταῖον; (ἐνν. τί δογματίζει τὸ δ' ἄρθρο).
8. ρλ'. Πόσα καὶ τὸ ἄρθρον τοῦτο δογματίζει; (τὸ ε' ἄρθρο).
9. ρλε'. Πόσα καὶ τοῦτα δογματίζει τὸ ἄρθρον; (ἐνν. τὸ στ' ἄρθρο).
10. ρνα'. Τὶ δὲ τὸ ὄγδοον καὶ τελευταῖον; (δογματίζει τὸ ζ' ἄρθρο)³³¹.
11. ρξη'. Ποιοὶ δὲ οἱ καρποὶ τοῦ Πνεύματος;
12. ρπα'. Ποία δὲ ἡ ἕκτη; (ἐξαίρετος ἐντολὴ τῆς Ἐκκλησίας).
13. ρζ'. Πόσα θεωρεῖται τῶν Μυστηρίων ἐκάστω;³³².
14. σζ'. Πόσοι τοῦ Μυστηρίου τούτου οἱ καρποί; (τοῦ Μύρου)
15. σια'. Πόσοι καρποὶ τοῦ Μυστηρίου τούτου; (τῆς Θ. Εὐχαριστίας).
16. σιη'. Πόσα ἐν τῇ μυστηριώδει ταύτῃ περιέχεται Ἱερωσύνη;
17. σκβ'. Πόσα ἡμῖν ἐρευνητέα τῷ Μυστηρίῳ τούτῳ; (τῆς μετανοίας).
18. σκθ'. Πόσοι καρποὶ τοῦ Μυστηρίου τούτου; (τοῦ Γάμου).
19. σμζ'. Λέγε δὲ καὶ τὸ ἕτερον (τὸ ὅποιον δογματίζει τὸ ιβ' ἄρθρο).
20. β'. Τίσιν ἐπασφαλίζεται καὶ βεβαιοῦται ἡ ἐλπίς τῇ τοῦ ἀνθρώπου καρδίᾳ;
21. ε'. Εἰς πόσα διαιρεῖται ἡ Προσευχή;
22. ια'. Πόσα σημανόμενα ἔχει τὸ προοίμιον τοῦτο; (τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς).
23. κθ'. Τὸ δὲ τέταρτον αἶτημα ποῖον; (τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς).
24. λη'. Πόσα σημανόμενα ἔχει καὶ τοῦτο; (τὸ στ' αἶτημα).

ἄρθρου τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως καὶ ἀναφέρεται στὴ συμβολικὴ σημασία τοῦ ἀριθμοῦ ἑπτά). Πάντως οἱ ὅποιες ταυτίσεις παρατηρήθηκαν, σημειώνονται ἐκ μέρους μας στὰ οἰκεία μέρη.

331. Βλ. καὶ Ἐκτενέστερες Ἀναλύσεις τὴν κατ' αὐξ. ἀριθ. 8.

332. Βλ. Τεμαχισμὸς μεγάλων παραγράφων τὴν κατ' αὐξ. ἀριθ. 3.

25. μα'. Ποῖον δὲ τὸ ἑβδομον καὶ τελευταῖον αἶτημα;
26. νβ'. Εἰπὲ τὸν πρῶτον. (Μακαρισμόν).
27. α'. Τί ἐστὶν ἀγάπη;
28. μζ'. Ποῖον δὲ τὸ τέταρτον; (τῶν ἐναντίον τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι προ-
αιρετικῶν θανασίμων ἁμαρτημάτων).

β'. Τεμαχισμὸς μεγάλων παραγράφων.

1. πζ'. Ποία ἐστὶν ἡ πρώτη; (ὑπεροχὴ τοῦ Χριστοῦ ἐναντι τῶν ἀνθρώ-
πων).
2. ρα'. Τί δὲ τὸ δεύτερον; (δογματίζει τὸ γ' ἄρθρον).
3. ργ'. Πόσα θεωρεῖται τῶν Μυστηρίων ἐκάστω;
4. ρδθ'. Πόσα δεῖ τῷ Μυστηρίῳ τούτῳ φυλάττεσθαι; (τὸ Βάπτισμα).
5. ια'. Πόσα σημαινόμενα ἔχει τὸ προοίμιον τοῦτο; (τῆς Κυριακῆς
Προσευχῆς).
6. κβ'. Πόσα καὶ τοῦτο σημαινόμενα ἔχει; (τὸ β' αἶτημα τῆς Κυριακῆς
Προσευχῆς).
7. κε'. Τὸ δὲ τρίτον αἶτημα ποῖον;
8. κθ'. Τὸ δὲ τέταρτον αἶτημα ποῖον;
9. ξε'. Ἡ ἐντολὴ αὕτη πόσα σημαινόμενα ἔχει; (Ἡ πρώτη ἐντολὴ τοῦ
Δεκαλόγου).
10. ξζ'. Τί δὲ ἐν τῷ δευτέρῳ ἐντέλλεται σημαινομένῳ; (Ἡ πρώτη ἐντολὴ
τοῦ Δεκαλόγου).
11. οη'. Ἐνθάδε ἀπορεῖται· πότερον ἔξεστιν ἡμῖν ἐπικαλεῖσθαι τοὺς ἁγί-
ους ἐν προσευχῇ;
12. πα'. Τί διαφέρει τῆς πρώτης ἢ ἐντολῆς αὗτης; (ἡ δευτέρα).
13. ς'. Πόσα σημαινόμενα ἔχει καὶ αὕτη; (ἡ τρίτη ἐντολή).
14. ζε'. Πόσα σημαινόμενα ἔχει καὶ αὕτη; (ἡ τετάρτη ἐντολή).
15. ργ'. Πόσα σημαινόμενα ἔχει καὶ αὕτη; (ἡ πέμπτη ἐντολή).

γ'. Δημιουργία νέων ἐκτενέστερων ἀναλύσεων.

1. ιε'. Τί δὲ καὶ σὺ λέγεις; (ὅτι εἷς ὁ Θεὸς ἐν ἁγία τριάδι δοξαζόμενος.
Πρῶτο σημαινόμενο τοῦ α' ἁρθρου)³³³.
2. νε'. Διὰ τί ὁ μὲν Βασίλειος εἶπεν ἐκπεπτωκέναι τὸν Διάβολον τῆς

333. Βλ. καὶ Διατύπωση νέων ἐρωταποκρίσεων τὴν κατ' αὐξ. ἀριθ. 6.

- οἰκείας ἀρχῆς, ὁ δὲ Χρυσόστομος μὴ ταύτης ἐκπεπτωκέναι αὐτὸν ἔφη;
3. ζα'. Τί δὲ τὸ τρίτον δογματίζει; (τὸ β' ἄρθρο τῆς Πίστεως).
 4. ρδ'. Τί δὲ τὸ τέταρτον δογματίζει; (τὸ γ' ἄρθρο τῆς Πίστεως).
 5. ρζ'. Τί τὸ πρῶτον δογματίζει; (τὸ δ' ἄρθρο).
 6. ρις'. Ἐὰν δέ τις τῶν φιλοπραγμόνων περιεργότερον ἐρωτήσας εἴπη διατί ἑπτὰ; τί ἂν εἶχες εἰπεῖν; (περὶ τῶν ἑπτὰ λόγων τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ. Δ' ἄρθρο).
 7. ρμγ'. Τί δὲ καὶ σὺ λέγεις; (Τὸ πρῶτον δογματιζόμενον τοῦ ζ' ἁρθρου τῆς Πίστεως)³³⁴.
 8. ρνα'. Τί δὲ τὸ ὄγδοον καὶ τελευταῖον; (δογματίζει τὸ ζ' ἄρθρο).
 9. ρνγ'. Τίς τῶν ἁγίων τοῦτο διαλαμβάνει; (*Αῤάγε μετὰ θάνατον αἱ ψυχαί, ἡ καὶ μετὰ τῶν σωμάτων, δηλαδὴ μετὰ τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, γνωρίζουσιν ἀλλήλους οἱ ἄνθρωποι;)³³⁵.
 10. ρνζ'. Τί δὲ τὸ δεῦτερον; (δογματίζει τὸ η' ἄρθρο).
 11. ρξ'. Εἰπὲ ταῦτα. (Ὅτι τὰ χαρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἑπτὰ εἰσιν).
 12. ροζ'. Ποία ἡ δευτέρα; (ἐξαίρετος ἐντολὴ τῆς Ἐκκλησίας).
 13. σγ'. Λέγε δὲ καὶ τὸν τρίτον. (καρπὸν τοῦ Βαπτίσματος).
 14. σιδ'. Εἰπὲ καὶ τὸν τρίτον. (καρπὸν τῆς Θ. Εὐχαριστίας).
 15. σκε'. Παρέχει τί κέρδος τὸ μυστήριον τοῦτο; (*Ἡ Μετάνοια).
 16. σλ'. Εἰπὲ ποῖός ἐστιν ὁ πρῶτος; (καρπὸς τοῦ Γάμου).
 17. σλθ'. Εἰπὲ τὸ πρῶτον. (δογματιζόμενον τοῦ ια' ἁρθρου).
 18. κγ'. Πόσα καὶ τοῦτο σημαίνοντα ἔχει; (Τὸ β' αἶτημα τῆς Κυριακῆς προσευχῆς).
 19. λα'. Τί ἐν τῷ πρώτῳ σημειομένῳ αἰτοῦμεν; (στο δ' αἶτημα).
 20. λθ'. Μὴ εἰσενέγκῃς ἡμᾶς εἰς πειρασμόν. (Τὸ α' σημαίνοντο: Νὰ εἴμαστε ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε πειρασμοῦ).
 21. νγ'. Μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι. (Τὸ α' σημαίνοντο: Ἡ χρῆσις τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ Μοναχικὴ ζωή).
 22. νε'. Μακάριοι οἱ πενθοῦντες.
 23. οα'. Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες. (Τὸ ε' ἔργο ἐλεημοσύνης γιὰ τὸ σῶμα: Ἡ ἐπίσκεψις τῶν ἀσθενῶν).
 24. ιδ'. Ποία ἐστὶν ἡ πρώτη; (γενικὴ ἀρετή).

334. Βλ. καὶ Διατύπωση νέων ἐρωταποκρίσεων τὴν κατ' αὐξ. ἀριθ. 43.

335. Βλ. καὶ Διατύπωση νέων ἐρωταποκρίσεων τὴν κατ' αὐξ. ἀριθ. 44.

25. ις'. Πότερον οἱ κρίται ἁμαρτάνουσιν εἰς τὴν δικαιοσύνην, ὅταν τιμωρῶσιν τοὺς πταίνοντας κατὰ τὰ αὐτῶν ἁμαρτήματα;
26. ιη'. Ποία δὲ ἡ τετάρτη; (γενικὴ ἄρετή).
27. λγ'. Ποῖα καὶ ταύτης ἐξέρπει; (Τὰ ἁμαρτήματα ἐκ τῆς πορνείας).
28. λε'. Ποῖα κακτοῦτου ἀνακύπτει; (Τὰ ἁμαρτήματα ἐκ τοῦ φθόνου).
29. λς'. Ποῖον δὲ τὸ πέμπτον; (Γενικὸν θανάσιμον ἁμάρτημα).
30. μθ'. Πόσα εἰσὶ ταῦτα; (Τὰ ἁμαρτήματα ποὺ ζητοῦν ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκδί-
κηση στὸν παρόντα κόσμον).
31. να'. Ποῖον δὲ τὸ δεύτερον; (Ὅσα τὴν ἐκ Θεοῦ ζητοῦσιν ἐκδίκησιν).
32. νς'. Τί οὖν ἐκ τοῦ τροπαρίου τούτου συνάγεται; (Παρακλητικὴ, ἥχος
δ', Παρασκευὴ ἐσπέρας: «Δῶρον καὶ μάστιγά μοι παιδείας, τὸν
ἐχθρόν οἰκτίρων πρὸς τὸ συμφέρον δέδωκας...»). Τὸ τροπά-
ριο τῆς Παρακλητικῆς: Ἡ ζωὴ στίβος ἀθλήσεως.
33. νς'. Ποία δὲ ἐστὶν ἡ οὐ θανάσιμος ἁμαρτία.
34. πς'. Τῆς δευτέρας ταύτης ἐντολῆς ἀπαγορευσάσης ποιεῖν πᾶν ὁμοί-
ωμα, (ἔφη γάρ, οὐ ποιήσεις σεαυτῷ εἰδῶλον, οὐ δὲ παντὸς ὁμοί-
ωμα οὐ προσκυνήσεις αὐτοῖς). Διατί ἡμεῖς ποιοῦμεν ὁμοιώμα-
τα, καὶ εἰκόνας τῶν ἁγίων, καὶ προσκυνοῦμεν αὐτάς; Πότερον,
ἔστι τις διαφορὰ εἰκόνας καὶ εἰδώλου;
35. ζθ'. Διατί τὸ Σάββατον εἰς τὴν Κυριακὴν μετετέθη;
36. ρς'. Ποία δὲ ἡ ἕκτη; (Ἐντολή).
37. ρις'. Τί διδάσκει καὶ αὕτη; (Ἡ ἐννάτη ἐντολή).

δ'. Διατύπωση νέων ἐρωταποκρίσεων.

1. β'. Εἰ ἐξ ἔργων δικαιούται ἄνθρωπος, καὶ οὐκ ἐκ πίστεως μόνον,
διατί ἀλλαχοῦ ἡ θεία λέγει γραφή· Ὅτι οὐ δικαιούται ἄνθρω-
πος ἐξ ἔργων νόμου;
2. ε'. Ποῦ τηρεῖται ἡ πίστις;
3. ς'. Τῷ ἀπολαβεῖν ποθοῦντι βασιλείαν τὴν Οὐράνιον, ἀρκεῖ τοῦτο
μόνον εἰς σωτηρίαν;
4. η'. Τίς ταῦτα τῇ ἐκκλησίᾳ ἐξέδοτο; (Τὰ ἄρθρα τῆς πίστεως).
5. θ'. Ποσαχῶς τὰ ἄρθρα τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως;
6. ι'. Διατί ὁ τόπος ἐν ᾧ ἐσταυρώθη ὁ Κύριος, Κρανίου λέγεται τόπος;
7. ια'. Διατί ὁ παλιὸς νόμος σκιὰν ἔχειν λέγεται, ὁ δὲ νέος τὴν εἰκόνα
τῶν πραγμάτων, κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον. Σκιὰν γάρ φησιν,
ἔχων ὁ νόμος τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, οὐκ αὐτὴν τὴν εἰκόνα
τῶν πραγμάτων.

8. ιε'. Τί δὲ καὶ σὺ λέγεις; (Περὶ τοῦ προηγουμένου).
9. ις'. Τίνος ἔνεκεν ὁ Πατὴρ ἐφώνησεν; (στὴ Βάπτισις τοῦ Ἰησοῦ).
10. ις'. Εἶπε τί διαφέρει τὸ τοῦ Ἰωάννου βάπτισμα, τοῦ τε Ἰουδαϊκοῦ, καὶ τοῦ ἡμετέρου βαπτίσματος;
11. ιη'. Πόσα εἰσὶ τὰ βαπτίσματα;
12. ιθ'. Τί δὲ δεύτερον δογματίζει; (Τὸ α' ἄρθρο).
13. κ'. Τί δὲ καὶ περὶ Θεοῦ λέγουσιν οἱ τῆς ἐκκλησίας διδάσκαλοι;
14. κα'. Τί δὲ καὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ φύσεως τὸ ὄνομα;
15. κβ'. Τὸ δὲ τρίτον τί δογματίζει; (τὸ α' ἄρθρο).
16. κγ'. Τὰ τοῦ Θεοῦ ιδιώματα ποσαχῶς;
17. κς'. Διατί; (συνδέεται μὲ τὴν προηγούμενη ἐρώτησις: Διατί τῶν οὐσιωδῶν ιδιωμάτων τὸ παντοκράτωρ μόνον καὶ ποιητὴς τῷ πρώτῳ ἐνέθηκον ἄρθρῳ;)
18. κη'. Ἦ τοῦ Θεοῦ παντοδυναμία διορισμένη ἐστίν, ἢ ἀδιόριστος;
19. κθ'. Παρὰ τίνος; (Εἶναι διορισμένη).
20. λ'. Εἰ ὁ Θεὸς ἀπερίγραπτος, καὶ πανταχοῦ πάρεστι, διατί ἐν οὐρανοῖς κατοικεῖν λέγεται;
21. λα'. Εἰ τοῦ Θεοῦ μόνου ιδίωμα τὸ τῶν κρυπτῶν καὶ φανερῶν γνώστην εἶναι, πῶς οἱ προφηταὶ καὶ οἱ ἄγγελοι ταῦτα ἐγίνωσκον;
22. λγ'. Ποῖα τούτων ἐποίησεν πρότερον; (τῶν κτισμάτων).
23. λδ'. Ὅποιοι εἰσι τὴν προαίρεσιν οἱ ἄγγελοι;
24. λθ'. Τίνι διαφέρουσιν ἀλλήλων; (οἱ ἄγγελοι).
25. μ'. Τί ἐστὶν ἄγγελος;
26. μα'. Ἐνέργεια δὲ τούτων πόσαι;
27. μβ'. Ποία ἐστὶν ἡ πρώτη;
28. μγ'. Ποία δὲ ἡ δευτέρα;
29. μδ'. Ἦ δὲ τρίτη ποία;
30. με'. Ποία δὲ ἡ τετάρτη;
31. μς'. Ποία δὲ ἡ πέμπτη;
32. μς'. Ἦ ἕκτη δὲ καὶ τελευταία ποία;
33. μη'. Οἱ πονηροὶ ἄγγελοι οὕτω παρὰ Θεοῦ γεγονάσιν;
34. μθ'. Πόσαι διαφοραὶ τῆς τούτων πονηρίας;
35. ν'. Ὅποιοι εἰσὶ τὴν πρώτην;
36. να'. Τὴν δευτέραν δὲ ποῖοι;
37. νβ'. Τὴν δὲ τρίτην ποῖοι;
38. νδ'. Κατὰ δὲ τὴν τετάρτην αὐτῶν πονηρίαν ποῖοι;
39. νε'. Διατί ὁ μὲν Βασίλειος εἶπεν ἐκπεπτωκέναι τὸν Διάβολον τῆς οἰκείας ἀρχῆς, ὁ δὲ Χρυσόστομος μὴ ταύτης ἐκπεπτωκέναι αὐτὸν ἔφη;

40. νς'. Ἐάν δέ τις ἐρωτήσῃ λέγων, διατί οὐκ ἐπίσης ἐκολάσθησαν ὁ τε ἄνθρωπος καὶ ὁ Διάβολος, τῷ αὐτῷ περιπεπτωκότες πλημμελήματι; (ἀμφοτέρω γὰρ ἰσόθεοι γενέσθαι ἐπεθύμησαν) ἀλλ' ὁ μὲν ἄνθρωπος ἔτυχε συγχωρήσεως, ὁ δὲ ταύτης ἀπέτυχεν, ἥς καὶ τεύξεται οὐδέποτε, τὶ ἂν εἶχες εἰπεῖν;
41. νθ'. Ἡ δὲ ἐν τῷ Ἀδάμ κατὰ ποῖον; (τρόπον ἢ ἀκακία ἦτο).
42. ξ'. Ἡ ἀθώοτης αὕτη καὶ ἀκακία ἐν τῷ Ἀδάμ ποσαυχῶς θεωρεῖται;
43. ξα'. Τίνι δὲ ὑπετάσσετο ἡ θέλησις αὐτῇ;
44. ξβ'. Πρὸ τῆς παρακοῆς ὁ ἄνθρωπος τίνι ὁμοιος ἦν;
45. ξε'. Τὰ δοκοῦντα ἡμῖν κακά, οἷα λιμοὶ καὶ λοιμοί, καὶ θλίψεις, καὶ τὰ τοιαῦτα, μὴν καὶ παρὰ τῷ Θεῷ κακὰ λογίζονται;
46. ξς'. Ποία τῶν ἀγαθῶν ὁ Θεὸς προορίζει;
47. ξη'. Διαφθαρέντος οὖν τοῦ λόγου ὑπὸ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἐβλάβη τι καὶ ἡ θέλησις τοῦ ἀνθρώπου;
48. ξθ'. Τί ἐστὶν ἄνθρωπος;
49. ο'. Εἰ ἡ πλάσις (κατὰ τὴν τοῦ ἁγίου ἐρμηνείαν) τῇ σαρκί, ἡ δὲ ποιήσις τῇ ψυχῇ, πῶς ἡ θεία λέγει γραφή: Λέγει Κύριος, ἐκτείνων τὸν οὐρανόν, καὶ θεμελιῶν τὴν γῆν, καὶ πλάσσων πνεῦμα ἀνθρώπου ἐν αὐτῷ;
50. οα'. Πῶς ἐννοεῖται τό: εἰ καὶ γέγονε δι' αὐτοῦ;
51. οβ'. Τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου πόθεν;
52. ογ'. Ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ πόθεν;
53. οδ'. Τί ἐστι ψυχὴ;
54. οε'. Πότε τὴν ψυχὴν ὁ Θεὸς τῷ σώματι δίδωσιν;
55. ος'. Τίνι τρόπῳ ἡ ψυχὴ ἐνυπάρχει τῷ σώματι;
56. οζ'. Τί λέγεις περὶ προγνώσεως καὶ προορισμοῦ;
57. οη'. Τί δὲ περὶ προνοίας;
58. οθ'. Ἡ κτίσις ποσαπλῆ ἐστι;
59. πβ'. Τί τὸ πρῶτον δογματίζει; (τὸ β' ἄρθρο).
60. πγ'. Τί δὲ τὸ δεύτερον;
61. ζβ'. Ὁ τὸν Χριστὸν ἐνδυσάμενος πῶς ὀνομάζεται;
62. ζγ'. Τί ἐστι χριστιανός;
63. ζδ'. Τί λέγεται εἶναι τῶν χριστιανῶν τὸ ἐπάγγελμα ἢ ἐπιτήδευμα;
64. ζε'. Τί ἐστι χριστιανισμός;
65. ρβ'. Τί ἐστὶν ἀλήθεια;
66. ρη'. Πόσους ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ εἶπε λόγους;
67. ρθ'. Ποῖός ἐστιν ὁ πρῶτος;

68. ρι'. Ποῖος δὲ ὁ δεύτερος;
69. ρια'. Ποῖος δὲ ὁ τρίτος;
70. ριβ'. Ποῖος δὲ ὁ τέταρτος;
71. ριγ'. Ποῖος δὲ ὁ πέμπτος;
72. ριδ'. Ποῖος δὲ ὁ ἕκτος;
73. ριε'. Ὁ ἕβδομος δὲ καὶ τελευταῖος ποῖος;
74. ρις'. Ἐὰν δὲ τις τῶν φιλοπραγμόνων περιεργότερον ἐρωτήσας εἴπῃ, διατί ἑπτὰ; τί ἂν εἶχες εἰπεῖν;
75. ρκζ'. Τίς ἐστὶν ὁ τρόπος τῆς ἀντιδόσεως;
76. ρκη'. Εἰπέ τί λέγει; (Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς περὶ τῆς ἀντιδόσεως).
77. ρμγ'. Τί δὲ καὶ σὺ λέγεις; (Γιὰ τὸ πρῶτο δογματιζόμενο τοῦ ζ' ἄρθρου).
78. ρνβ'. Ἄραγε μετὰ θάνατον αἱ ψυχαί, ἡ καὶ μετὰ τῶν σωμάτων, δηλαδὴ μετὰ τὴν κοινὴν ἀνάστασιν, γνωρίζουσιν ἀλλήλους οἱ ἄνθρωποι;
79. ρνγ'. Τίς περὶ τούτου διαλαμβάνει πατέρων;
80. ρκζ'. Ὅτου χάριν στέφανοι ταῖς κεφαλαῖς τῶν συζευγνυμένων εἰς γάμου κοινωνίαν ἐπιτίθενται;
81. λβ'. Διατί ἀνωτέρω τὴν ψυχὴν μὲν εἶπες ἀθάνατον, ἐνταῦθα καὶ τῆς ψυχῆς λέγεις θάνατον;
82. μθ'. Τί δὲ καὶ περὶ τῶν αἰτημάτων ἔχεις εἰπεῖν, διατί ἑπτὰ; (Τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς).
83. να'. Διατί ἑννέα; (Οἱ Μακαρισμοί).
84. α'. Τί ἐστὶν ἀγάπη;
85. ζ'. Τί ἐστὶν ἀρετή;
86. πζ'. Τίνος ἔνεκεν προσκυνοῦμεν ἀλλήλους;
87. ζθ'. Διατί τὸ Σάββατον εἰς τὴν Κυριακὴν μετετέθη;
88. ρ'. Εἰ δὲ τις εἴποι τοῖς οὕτω περὶ τοῦ τέλους ὑπειληφόσι, πῶς τετολμήκασιν φᾶναι, οὗ πέρι οὐδεὶς οἶδε, κατὰ τὸν τοῦ Κυρίου λόγον, ἔφη γὰρ τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐρωτήσας περὶ τούτου λέγων· οὐχ ὑμῶν ἐστὶ γινῶναι χρόνους ἢ καιρούς, οὓς ὁ Πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ. Καὶ ἀλλαχοῦ· Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ἐκείνης καὶ τῆς ὥρας οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ οἱ ἄγγελοι οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐδὲ ὁ Υἱός, εἰ μὴ ὁ Πατὴρ· τί ἄρα εἶχον εἰπεῖν;
89. ρα'. Πῶς ὁ Υἱὸς ὁ ποιητὴς τῶν αἰώνων, ἀγνοεῖν λέγει τὸν τῆς συντελείας καιρὸν; εἰπέ, τί περὶ τούτου οἱ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι λέγουσιν;

ε'. Παράλειψη ἐρωταποκρίσεων τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας ἀπὸ τὸν Β. Μακρῆ.

1. Π. Μογίλα Ὁρθόδοξος Ὁμολογία, Α' μέρος, Περί Πίστεως, ἐρώτ. ρα', (Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σ. 641): *Πρὶν τῆς Ἱερωσύνης εἶναι τάχα ἄλλαις τάξεις ὁποῦ δίδονται;*
2. Π. Μογίλα Ὁρθόδοξος Ὁμολογία, Β' μέρος, Περί Ἑλπίδος, ἐρώτ. ξγ', (Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σ. 663): *Ποίαν γνώμην πρέπει νὰ ἔχωμεν διὰ τὰ ἔργα ἐκεῖνα, διὰ τὰ ὁποῖα τάσσει ὁ Χριστὸς τὴν μακαριότητα;*

3. Ἡ Ὁμολογία Μακρῆ καὶ ἡ σχέση της μὲ τὴν Πατερικὴ καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματεία

Οἱ προηγούμενες ἀλλαγές καὶ οἱ προσθήκες τοῦ Μακρῆ στὴν Ὁμολογία Μογίλα ἀφοροῦν, ὅπως προαναφέρθηκε, στὸ τεχνικὸ μέρος τῆς διατυπώσεως περισσότερο καὶ λιγότερο στὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο. Ἡ μεγάλη πρωτοτυπία τοῦ Βησσαρίωνος βρίσκεται στὴν πλούσια θεμελίωση τῆς δικῆς του Ὁμολογίας μὲ τὶς ὀρθόδοξες θέσεις καὶ στὴ μετατροπὴ της σὲ διδακτικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ σχολικὴ χρῆση. Ἡ θεμελίωση αὐτὴ περιλαμβάνει συνολικὰ **846** χωρία ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφή καὶ **600** ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν Πατερικὴ καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματεία, ὅταν στὴν Ὁμολογία Μογίλα οἱ παραπομπές εἶναι **475** καὶ **33** ἀντίστοιχα. Ὅλα σχεδὸν τὰ σημεῖα τοῦ ἔργου, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, εἶναι θεμελιωμένα μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς γραπτῆς ἐκκλησιαστικῆς μας παραδόσεως. Σὲ ὀρισμένα μάλιστα σημεῖα μὲ σπουδαῖο δογματικὸ περιεχόμενο, ἡ παράθεση τῶν κειμένων εἶναι πλούσια, συστηματικὴ καὶ ἀπλώνεται σὲ μεγάλο βάθος χρόνου. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἀναλύσεως τοῦ γνωστοῦ Filioque, γιὰ τὸ ὁποῖο παρατίθενται οἱ ἀπόψεις 15 Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας ἀπὸ τὸν Β' μέχρι τὸν ΙΖ' αἰ. καὶ ἐκτείνεται σὲ 11 περίπου τυπωμένες σελίδες τοῦ ἔργου.

Μὲ τὴν Ὁμολογία Μακρῆ λέξεις, ὅροι καὶ φράσεις μὲ δογματικὸ, ἐρημνευτικὸ καὶ φιλοσοφικὸ περιεχόμενο εἰσῆλθαν στὸ λεξιλόγιο καὶ στὴ θεματολογία τῶν μαθησιακῶν ἀντικειμένων στὰ Ἰωάννινα. Οἱ μαθητὲς ἐκεῖνοι ἀντλήσαν ἀπὸ τὴν πλούσια παράδοση τῶν πατερικῶν ἔργων τὴν ἀπαραίτητη ὀρολογία γιὰ τὴ διατύπωση τοῦ τριαδικοῦ καὶ τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, καθὼς καὶ ἱκανὰ ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κακοδοξίων τῆς Δύσεως καὶ τῶν διαφορῶν της μὲ τὴν Ἀνατολικὴ Καθολικὴ Ἐκκλησία.

Οἱ ἔννοιες: οὐσία, φύσις, ὑπόστασις, πρόσωπον, ἀἰδιον, ἀρχή, πηγή, αἰτία, αἰτιατόν, ἀγεννησία, γέννησις, πρόεισις, ἔκπεμψις, χορήγησις, ἐκπόρευσις, μετουσίωσις, θέωσις, ἔλλαμψις, ἐργήγορσις, νήψις, καὶ οἱ φράσεις: τοῦ Υἱοῦ, διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἐκ τοῦ Υἱοῦ, Πνεῦμα Υἱοῦ, Πνεῦμα Πατρός, πηγή θεότητος, πηγαία θεότης, φύσει Θεός, φύσει ἐκπόρευσις, ἐκ τοῦ ἐμοῦ, ἐξ ἐμοῦ, τὸ εἶναι ἐκ τινός, τὸ εἶναι τινος, ἀἰδίως ἔχον, κατ' ἐπίνοιαν, κατ' εἰκόνα, καθ' ὁμοίωσιν, εἰκὼν καὶ σκιά, εἶδος καὶ ὑπόστασις, εἶδος καὶ οὐσία, Θεὸς καὶ Πατήρ, Υἱὸς καὶ Πατήρ, Υἱὸς καὶ Θεός, οὐσία καὶ Θεός, γινώσις καὶ σκιά, διδάσκαλοι ἀπὸ Εὐρώπης, νέοι θεολόγοι, κατέστησαν κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ. **διὰ μέσου τοῦ Μακρῆ** οἰκεῖα καὶ γνωστὰ ἀντικείμενα στὶς σχολὰς τῶν Ἰωαννίνων.

Ὁ ἐξ Ἡπείρου περίφημος διδάσκαλος ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν Ὁμολογία του, ὅτι ὑπῆρξε συστηματικὸς καὶ ἐγκρατὴς θεολόγος. Γινώριζε ὅλα τὰ θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στὸ παρελθόν ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ του καὶ φρόντισε **νὰ ἀπαντήσῃ διὰ τῶν Πατέρων** σὲ ὅλα. Ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ βέβαια ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1640 ἦταν ἤδη σὲ θέση νὰ ἀπαντήσῃ στὶς κακοδοξίες τῶν δυτικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ ἔπραξε μὲ διάφορα κείμενα ὁμολογιακοῦ χαρακτήρα. Στὴ δεκαετία τοῦ 1670 ὡστόσο, ὅταν ὁ Μακρῆς συνέθεσε τὴ δική του Ὁμολογία, ἡ Ἀνατολικὴ Καθολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἀγωνιζόταν τόσο γιὰ τὴν ἀντίκρουση τῶν ξένων διδασκαλιῶν, ὅσο γιὰ τὴν προβολὴ τῶν δικῶν τῆς θέσεων. Ἡ ἀγωνία τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐπικεντρωνόταν τότε στὴν προσπάθεια **νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ θέσεις, τὶς ὁποῖες προέβαλε στὸ διάλογο μὲ τὴ Δύση, ἦταν πραγματικὰ δικῆς τῆς** καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν πλαστὴ ἀπομίμηση παπικῶν καὶ καλβινικῶν στοιχείων μὲ ὀρθόδοξο κάλυμμα.

Ὁ Μακρῆς ἀντιπαρῆλθε ὅλα τὰ πρὸς συζήτηση θέματα καὶ ἀντέκρουσε τὶς παπικὲς καὶ προτεσταντικὲς πλάνες. Ἀνέσυρε ἀπὸ τὸ ταμεῖο τῆς Ὁρθόδοξης παραδόσεως Πατέρες τῆς πίστεώς μας, τοὺς ἔφερε στὸ προσκήνιο καὶ ἀνάγκασε τοὺς συζητητὲς τῆς ἐποχῆς του νὰ διαλεχθοῦν μαζί τους. Οἱ μεγάλες μορφὲς τῶν ἁγίων Πατέρων καὶ τῶν λοιπῶν συγγραφέων τῆς Ὁρθοδοξίας πῆραν τὸ λόγο **διὰ τοῦ Μακρῆ**, νὰ ἀπαντήσουν στὰ ζητήματα: τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τῆς συγχύσεως οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν, τοῦ παπικοῦ πρωτείου καὶ ἀλαθήτου, τοῦ συνοδικοῦ θεσμοῦ καὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, τοῦ καθαρηρίου πυρός, τῆς καταγωγῆς τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ καὶ τοῦ αὐτεξουσίου, τοῦ προκαθορισμοῦ, τῆς προγνώσεως καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ, τῶν Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἁγίων, τῶν εἰκόνων, τῆς ἀγαθοεργίας, τῆς Ἱ. Παραδόσεως καὶ τῆς Θεοτόκου. Μὲ ἄλλα λόγια, δηλαδή, οἱ μαθητὲς τῆς ἐποχῆς ἔλαβαν τὶς

κατάλληλες ἀπαντήσεις γιὰ τίς ὀρθόδοξες θέσεις καὶ ἔμαθαν νὰ τοποθετοῦνται σωστὰ ἀπέναντι ὄλων τῶν κακοδοξιῶν τῆς Δύσεως, οἱ ὁποῖες προῆλθαν ἀπὸ τὴ θεολογία τῶν «ἀπὸ *Εὐρώπης διδασκάλων*».

Πράγματι στὸ προσκλήνιο τῆς Ὁμολογίας Μακρῆ σπουδαῖες φυσιογνωμίες ὄλων τῶν χριστιανικῶν αἰώνων ὅπως οἱ: Ἰουστίνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυρας, Μέγας Ἀθανάσιος, Μέγας Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης, Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, οἱ δύο Κύριλλοι Ἀλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων, Ἐπιφάνιος Κύπρου, Μάξιμος Ὁμολογητής, Ἰωάννης Δαμασκηνός, Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, Ἀρέθας Καισαρείας, Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Ἰωάννης Καντακουζηνός, Γεώργιος Γεννάδιος Σχολάριος, Μάρκος Ἐφέσου, ὁ Γεώργιος Κορέσσιος κ.ἄ., ἀνέλαβαν τὸ λόγο γιὰ τὴν προβολὴ καὶ τὴν κατοχύρωση τῶν ὀρθοδόξων θέσεων. **Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία**, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν *Ὁμολογία Μακρῆ*, **ἀναγκάστηκε νὰ κινηθεῖ σὲ μία ὥριμη δογματικὴ ἀκριβολογία, χωρὶς νὰ διολισθήσει, κατὰ τὰ δυτικὰ πρότυπα, σὲ ἀνόητη φλυαρία καὶ σχολαστικὴ μικρολογία.**

Ἡ μελέτη τῶν παραπομπῶν καὶ τῆς θεμελιώσεως στὴν Ὁμολογία Μακρῆ ἔδειξε ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς εἶχε μία ἰδιαίτερη προτίμηση σὲ ἔργα τῶν καππαδοκῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τίς 600 συνολικὰ παραπομπές τῆς Ὁμολογίας του, οἱ 281 προέρχονται ἀπὸ τέσσερις θεολόγους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τοὺς Μ. Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο, Γρηγόριο Νύσσης καὶ Ἰωάννη Χρυσόστομο, ἔργα τῶν ὁποίων χρησιμοποίησε 93, 47, 87 καὶ 54 φορὲς ἀντίστοιχα. Ὁ ἡπειρώτης διδάσκαλος κατεῖχε, καθὼς φαίνεται, θεολογικὴ παιδεία ὑψηλοῦ ἐπιπέδου καὶ γνώριζε ὅτι οἱ καππαδόκες θεολόγοι ὑπῆρξαν ἄριστοι γνῶστες τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ φιλοσοφίας, τὴν ὁποία χρησιμοποίησαν στὴ διατύπωση τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος. Ἔργα ἐπομένως μὲ δογματικὸ καὶ ἐρμηνευτικὸ περιεχόμενο προτιμήθηκαν ἀπὸ τὸν Μακρῆ καὶ ἐνδεικτικὰ σημειώνουμε ὅτι *Ἡ ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην* τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐπισημαίνεται σὲ 30 συνολικὰ περιπτώσεις, ἐνῶ τὸ *Κατ' Εὐνομίου* τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ἔρχεται στὴ δευτέρη θέση σὲ 24 παραπομπές καὶ ἀκολουθοῦν στὴν τρίτη σειρὰ μὲ 20 προτιμήσεις ἡ *Ἐρμηνεία τῶν Ψαλμῶν* καὶ τὰ σχόλια *εἰς τὸν Προφήτην Ἡσαΐαν* τοῦ Μ. Βασιλείου.

Μὲ τὴν πρωτοβουλία του αὐτὴ ὁ Μακρῆς παρέσχε τὴ δυνατότητα στοὺς μαθητές του νὰ γνωρίσουν **39 συγγραφεῖς, 245 ἔργα** τους καὶ **13 Ἀσματικούς Ὕμνους** τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴ μελέτη μας προέκυψε ὅτι χρησιμοποίησε τοὺς Πατέρες κατὰ τοὺς παρακάτω τέσσερες τρόπους:

- 1. Παρέπεμψε ἀπευθείας στὰ ἔργα χωρὶς ἄλλη πληροφόρηση σχετικὰ μὲ τὴν πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἔλαβε χωρία τῶν συγκεκριμένων ἔργων. Στὴν

κατηγορία αυτή ανήκουν οι ακόλουθοι 24 συγγραφείς: Ἀνδρέας Κρήτης, Ἀρέθας Καισαρείας, Γαβριήλ Φιλαδελφείας, Γεώργιος Κορέσσιος, Γεώργιος Σχολάριος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Παλαμᾶς, Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, Ἐπιφάνιος Κύπρου, Ἐφραίμ Σύρος, Θεόδωρος Στουδίτης, Θεοφύλακτος Βουλγαρίας, Ἰγνάτιος Θεοφόρος, Ἰωάννης Ζωναρᾶς, Ἰωάννης Ἱεροσολύμων, Ἰωάννης Καντακουζηνός, Ἰωάννης τῆς Κλίμακος, Ἰουστῖνος Φιλόσοφος καὶ Μάρτυρας, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Μιχαὴλ Σύγγελος, Μάρκος Ἐφέσου, Μακάριος Αἰγύπτιος, Οἰκουμένιος καὶ Συμεὼν Θεσσαλονίκης.

• 2. Παρέπεμψε ἀπευθείας στὰ ἔργα, ἀλλὰ τὰ ἐνέταξε σὲ κάποια ἄγνωστη σὲ μᾶς ἐπτάτομη ἐκδοση³³⁶. Οἱ συγγραφεῖς αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι οἱ ακόλουθοι ἐπτά: Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, Βασίλειος ὁ Μέγας, Γρηγόριος Νύσσης, Θεοδώρητος Κύρου, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής.

• 3. Παρέπεμψε ἀπευθείας στὰ ἔργα ἀλλὰ τὰ ἐνέταξε στὸν Ἑρμανιστὴ τοῦ Θεοδώρητου Κύρου καὶ σὲ κάποιο ἄγνωστο σὲ μᾶς ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου. Οἱ συγγραφεῖς τῆς ομάδας αὐτῆς εἶναι οἱ παρακάτω ἔξι: Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, Εἰρηναῖος Λουγδούνου, Ἰουστινιανὸς Αὐτοκράτωρ, Ἰππόλυτος ὁ Μάρτυρας, Μεθόδιος Ἐπίσκοπος καὶ Μάρτυρας καὶ Μιχαὴλ Ἀταλλειάτης.

• 4. Παρέπεμψε ἀπευθείας στὰ ἔργα ἀλλὰ τὰ ἐνέταξε σὲ δύο ἐκδόσεις, σὲ τετράτομη γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ σὲ πεντάτομη γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου.

• 5. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν οἱ 14 Ὕμνοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 7 βρῖσκονται στὸ *Περὶ Πίστεως*, ἐνῶ οἱ 6 στὸ *Περὶ Ἀγάπης* μέρους.

Ὁ Γιαννιώτης διδάσκαλος ἀναφέρει ὅτι ἀντιμετώπισε προβλήματα κατὰ τὴν ἀντιστοίχιση τῶν Κεφαλαίων τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο καὶ τοῦ Δ' τόμου τῆς ἄγνωστης, ὅπως προαναφέρθηκε, ἐπτάτομης ἐκδόσεως μὲ ἔργα τῶν Πατέρων³³⁷. Στὸ συγκεντρωτικὸ πῖνακα ποὺ ἀκολουθεῖ, βλέπουμε ὅτι χρησιμοποίησε τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὰ ἔργα τους κατὰ τρεῖς τρόπους:

- α) Ὅλα συγγράφεα καὶ ἓνα μόνον ἔργο.

336. Παρόμοιο πρόβλημα ἀντιμετώπισε καὶ ὁ Β. Ν. Τατάκης κατὰ τὴν περιγραφή τῆς *Βιβλιοθήκης* τοῦ Γερασίμου Βλάχου. Πιθανὸν οἱ *Τόμοι* νὰ ἀναφέρονται στὰ σχήματα τῶν βιβλίων. Βλ. Β. Ν. Τατάκη, *Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρῆς (1605/7-1685)*, Φιλόσοφος, Θεολόγος, Φιλολόγος, Βενετία 1973, σσ. 28-31.

337. Βλ. Μακρῆς, 1699, σ. 3.

- β) Πολλοὺς συγγραφεῖς μὲ διάφορα ἔργα ἀλλὰ μόνο μία φορὰ τὸ καθενα.
- γ) Πολλοὺς συγγραφεῖς μὲ διάφορα ἔργα καὶ περισσότερες ἀπὸ μία φορὰ τὸ καθενα.

α. Ἡ Ὁμολογία Μακρῆ, οἱ Πατέρες καὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς

i. Συγγραφεῖς τῶν ὁποίων χρησιμοποίησε ἓνα μόνο ἔργο: 15.

1. Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου, *Οὐ δύναται ὁ Υἱὸς ἀφ' ἑαυτοῦ ποιεῖν οὐδέν*.
2. Ἀνδρέα Κρήτης, *Μέγας Κανὼν*.
3. Ἀρέθα Καισαρείας, *Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως*.
4. Γαβριὴλ Φιλαδελφείας, *Περὶ Μυστηρίων*.
5. Γεωργίου Κορεσσίου, *Λόγος πρὸς Γαβριὴλ Φιλαδελφείας*.
6. Γεωργίου Σχολαρίου, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος*.
7. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀποδεικτικὸς λόγος α'*.
8. Θεοδώρου Στουδίτου, *Κατήχησις πς': Εἰς τὴν ὑψωσιν τοῦ Τιμίου Σταυροῦ*.
9. Ἰουστινιανοῦ αὐτοκράτορος, *Ὁμολογία Πίστεως*.
10. Ἰωάννου Ζωναρᾶ, *Ἑρμηνεία τοῦ ρκγ' κανόνος τῆς ἐν Καρθαγένη συνόδου*.
11. Ἰωάννου Ἱεροσολύμων, *Βίος Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*.
12. Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ, *Ἱστορία*.
13. Μιχαὴλ Ἀταλλειάτη, *Τί ἐστὶ χριστιανός*.
14. Μιχαὴλ Συγκέλλου, *Λόγος εἰς τὸν Μ. Διονύσιον*.
15. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Λόγος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*.

ii. Συγγραφεῖς τῶν ὁποίων χρησιμοποίησε διάφορα ἔργα ἀλλὰ μόνο μία φορὰ τὸ καθενα: 23.

1. Βασιλείου Μ. (20): *Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Παροιμιῶν, Περὶ Εὐχαριστίας, Περὶ Νηστείας, Εἰς τὰς εὐχὰς τῆς Πεντηκοστῆς, Εἰς τὸν Γρηγόριον περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως, Πρὸς τοὺς πλουτοῦντας, Περὶ Πίστεως, Πρόσεχε σεαυτῷ, Περὶ Φθόνου, Περὶ Μετανοίας, Εἰς τὸν Μάρτυρα Βαλαάμ, Πρὸς Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτην, Πρὸς Εὐστάθιον τὸν ἱατρόν, Ὀπτίμω Ἐπισκόπῳ, Τοῖς Καισαρεῦσιν ἀπολογία περὶ τῆς ἀποχωρήσεως, Ἐλπίδιῳ, Ὁμιλία προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα, Περὶ τῆς ἐν παρθενίᾳ ἀληθοῦς ἀφθορίας, Κεφάλαια τῶν ὅρων τῶν κατὰ ἐπιτομὴν ἐρώτησις οε', Περὶ τοῦ μὴ προσηλωσθαι τοῖς βιοτικοῖς*.

2. Γρηγορίου Θεολόγου (11): *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον ἐπί-*

σκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, Λόγος περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Εἰς τὸν πατέρα σιωπῶντα διὰ τὴν πληγὴν τῆς χαλᾶξης, Εἰς τοὺς ἐξ Αἰγύπτου ἐπιδημήσαντας, Εἰς Γρηγόριον Νύσσης, Εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Κυπριανὸν ἐξ ἀγροῦ μετὰ μίαν τῆς μνείας ἡμέραν ἐξ ἀγροῦ ἐπανήκοντος, Πρὸς Κληδώνιον, Λόγος Ζ' Εἰς τὸ ῥητόν τοῦ Εὐαγγελίου «Ὅτε ἐτέλεσεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους», Λόγος ΙΖ' Πρὸς τοὺς πολιτευομένους Ναζιανζοῦ ἀγωνιῶντας, καὶ τὸν ἄρχοντα ὀργιζόμενον, Περί Υἱοῦ (Λόγος θεολογικὸς τέταρτος), Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα.

3. Γρηγορίου Νύσσης (09): Περί Θεότητος Υἱοῦ καὶ Πνεύματος, Πρὸς Θεόφιλον κατὰ Ἀπολιναριστῶν, Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου τῷ ἀδελφῷ δούλῳ Θεοῦ Πέτρῳ, Πρὸς τοὺς Ἑλλήνας πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεότητι οὐ φαμέν τρεῖς Θεοὺς, Εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν Νηστειῶν, Εἰς τὴν προσευχὴν λόγος δ', Ἐπιστολὴ κανονικὴ πρὸς τὸν ἐν ἁγίοις Λητόιον ἐπίσκοπον Μελιτηνῆς, Πρὸς Ἀβλάβιον περὶ τοῦ μὴ οἶσθαι λέγειν τρεῖς Θεοὺς, Εἰς τὴν ἡμέραν τῶν Φώτων.

4. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου (03): Περί ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας, Περί Θεῶν ὀνομάτων, Θεωρία τοῦ ἐπὶ τῶν κεκοιμημένων μυστηρίου.

5. Εἰρηναίου Λουγδούνου (02): Περί τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, Εἰς τὰς Αἰρέσεις.

6. Ἐπιφανίου Κύπρου (01): Πανάριον Αἰρέσεων (Κατὰ Τατιανῶν, Κατὰ Παύλου Σαμοσατέως, Κατὰ Σηθιανῶν, Κατὰ Ἀερίου, Σύντομος λόγος περὶ τῆς πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας, Κατὰ Μανιχαίων, Κατὰ Ἀντιδοκομαριανιτῶν, Κατὰ Καθαρῶν, Προοίμιον εἰς τὸ Περί Αἰρέσεων).

7. Ἐφραίμ Σύρου (02): Λόγος ἀσκητικὸς, Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ κεφάλαια δώδεκα (ε').

8. Θεοδωρήτου Κύρου (06): Ἑρμηνεία εἰς τὴν Πρὸς Ῥωμαίους, Ἑρμηνεία εἰς τὴν Πρὸς Ἐφεσίους, Ἑρμηνεία τῆς Πρὸς Τιμόθεον Β' ἐπιστολῆς, Ἑρμηνεία τοῦ προφήτου Μαλαχίου, Ἑρμηνεία τῆς Πρὸς Κορινθίους Β' ἐπιστολῆς, Αἰρετικῆς κακομυθίας Βιβλίον πέμπτον Θεῶν ὀνομάτων ἐπιτομὴ Κεφάλαιο γγ': Περί Ἀντιχρίστου.

9. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας (01): Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Μάρκον Εὐαγγέλιον.

10. Ἰγνατίου Θεοφόρου (02): Πρὸς Πολύκαρπον ἐπίσκοπον Σμύρνης ἐπιστολὴ η', Πρὸς Μαγνησίους ἐπιστολὴ γ'.

11. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος (01): Διάλογος πρὸς Τρύφωνα.

12. Ἰππολύτου Ἐπισκόπου καὶ Μάρτυρος (02): Εἰς τὸν γγ' Ψαλμόν, Πρὸς τὴν Βασιλίδα. (Περιέχονται καὶ τὰ δύο στὸν Ἑρανιστὴ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου).

13. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου ἐπιστολὲς (35) πρὸς τοὺς: Ὡφελίῳ Γραμματικῷ, Προυνιχίῳ, Ἦρωνι Διακόνῳ, Ἦρωνι μονάζοντι, Μακαρίῳ, Ἀνατολίῳ Διακονίῳ, Ἥσαϊα, Διδύμῳ Πρεσβυτέρῳ, Χαιρήμωνι, Ἀλυπίῳ, Ἑρμείᾳ, Ἀφροδισίῳ Πρεσβυτέρῳ, Θεοπέμπῳ Πρεσβυτέρῳ, Λοντίῳ, Πέτρῳ, Θεοδοσίῳ ἐπισκόπῳ, Ἀσκληπιῷ, Μαρτινιανῷ, Ἑρμίνῳ Κόμητι, Ἰωάννῃ Σχολαστικῷ, Οὐραθενουφιῷ, Ζωσίμῳ Πρεσβυτέρῳ, Ἀντιόχῳ, Εὐδαίμονι Σχολαστικῷ, Ἰωάννῃ Διακόνῳ, Ἐλισσαίῳ Μοναχῷ, Θέωνι ἐπισκόπῳ, Κασίῳ, Θεοδοσίῳ Πρεσβυτέρῳ, Τιμοθέῳ ἀναγνώστῃ, Κύρῳ Σχολαστικῷ, Ἀετίῳ, Θεοδότῳ Πρεσβυτέρῳ, Ἀντωνίῳ Ἠλίῳ.

14. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (03): Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἰορδάνην ἀρχιμανδρίτην περὶ τοῦ Τρισαγίου Ὑμνου, Λόγος ἀπολογητικὸς τρίτος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως (Εἰς τὴν θεόσωμον ταφὴν τοῦ Κυρίου, ὅτι ἡ Θεοτόκος ἡ ἀγία Παρθένος, περὶ αἰῶνος, περὶ Διαβόλου καὶ δαιμόνων, περὶ θείων ὀνομάτων ἀκριβέστερον, περὶ ιδιωμάτων τῆς θείας φύσεως, περὶ πίστεως, περὶ παραδείσου, περὶ προγνώσεως καὶ προορισμοῦ, περὶ τῆς θεανδρικῆς ἐνεργείας, περὶ τοῦ πάθους τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ἀπαθείας τῆς αὐτοῦ θεότητος, περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀντιδόσεως, περὶ τῶν σωματικῶς ἐπὶ Θεοῦ λεγομένων, περὶ φυσικῶν καὶ ἀδιαβλήτων παθῶν).

15. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος (04): Περί ἀποπροσπαθείας ἡγουν ἀλυσίας, Περί ἀγνείας καὶ σωφροσύνης, Περί τῆς παμφίλου καὶ δεσποίνης πονηρᾶς γαστροῦς, Περί Μετανοίας μεμεριμνημένης καὶ ἐναργοῦς.

16. Ἰωάννου Χρυσοστόμου (15): Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, Ἀπόδειξις τῆς τοῦ Θεοῦ προνοίας ἢ διὰ τῆς κτίσεως, Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἴσοδον τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς, Λόγος εἰς τὸ γενέθλιον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Πρὸς τοὺς μέλλοντας φωτίζεσθαι (Εἰς τοὺς Ἀνδριάντας), Ὑπόμνημα εἰς τὴν Πρὸς Θεσσαλονικεῖς ἐπιστολήν πρώτην, Περί Ἱερωσύνης, Περί τελείας ἀγάπης, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους πρώτην ἐπιστολήν, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους δευτέραν ἐπιστολήν, Ἐκλογαὶ ἀπὸ διαφόρων λόγων, Εἰς τὴν ῥῆσιν τῶν Παραλοιπομένων τὴν λέγουσαν «Ὑψώθη ἡ καρδιά Ὁζίου», Περί Παρθενίας, Περί Εὐχῆς, Εἰς τὸν μακάριον Φιλογόνιον γενόμενον ἀπὸ δικολόγον ἐπίσκοπον, Πρὸς Θεόδωρον ἐκπεσόντα καὶ περὶ μετανοίας λόγος, Περί τῆς Ἀγίας Τριάδος, Πρὸς Σταγείριον ἀσκητὴν δαιμονῶντα.

17. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (03): Ἐξήγησις εἰς τὸν προφήτην Ἰωήλ, Λόγος προσφωνητικὸς ταῖς Βασιλίσσαις, Ὁμιλία ἰδ' περὶ ἐξόδου ψυχῆς καὶ περὶ τῆς δευτέρας παρουσίας.

18. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (07): *Κατηχήσεις Φωτιζομένων* (α', η', ια', ιβ'), *Κατηχήσεις Μυσταγωγικαί* (α', γ', ε').

19. Μακαρίου Αἰγύπτου (01): *Ὁμιλῖαι Πνευματικαί* (β').

20. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ (02): *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε οἰκονομικά καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας ἑκατοντὰς α', Περί ἀγάπης ἑκατοντὰς β'.*

21. Μάρκου Ἐφέσου (03): *Περὶ τῆς τῶν ἀγίων μακαριότητος, Περί τοῦ Καθαρηρίου πυρός, Ὁμολογία Πίστεως.*

22. Μεθοδίου Ἐπισκόπου καὶ Μάρτυρος (01): *Λόγος Περί Μαρτύρων.* (Περιέχεται στὸν Ἑρανιστὴ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου).

23. Οἰκουμενίου Τρίκκης (01): *Ἑρμηνεία καθολικῆς ἐπιστολῆς Ἰακώβου.*

iii. Συγγραφεῖς τῶν ὁποίων χρησιμοποίησε διάφορα ἔργα περισσότερες ἀπὸ μία φορὰ τὸ καθένα: 20.

1. Ἀθανασίου Μ. (04): *Εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου καὶ εἰς τὸν Σταυρόν, Λόγος περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου καὶ τῆς διὰ σώματος πρὸς ἡμᾶς ἐπιφανείας αὐτοῦ, Περί τοῦ κατὰ τὸν κοινὸν ἀνθρώπου ὑποδείγματος, Ἐτεραί τινες ἐρωτήσεις (Σύμβολον τῆς Πίστεως).*

2. Βασιλείου Μ. (10): *Πρὸς Ἀμφιλόχιον, Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Κατ' Εὐνομίον, Οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, Ἑρμηνεία τῶν Ψαλμῶν, Εἰς τὴν ἐξαήμερον, Ἡθικά, Περί Μυστηρίων, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Μετὰ τὸν πρόλογο τῶν ἀσκητικῶν.*

3. Γρηγορίου Θεολ. (12): *Περὶ Υἱοῦ (Λόγος θεολογικὸς δεῦτερος), Περί Θεολογίας, Ἀπολογητικὸς Λόγος δεῦτερος, Παραμυθτικὸς εἰς τοὺς ἐναντοῦ γονεῖς, Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, Λόγος εἰς τὴν 9ν' ἐπισκόπων παρουσίαν, Πρὸς τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Γοργονίαν, Εἰς Καισάριον, Περί τῆς ἐν διαλέξεσιν εὐταξίας καὶ ὅτι οὐ παντὸς ἀνθρώπου, οὔτε παντὸς καιροῦ τὸ περὶ Θεοῦ διαλέγεσθαι, Εἰς τὴν Καινὴν Κυριακὴν, Κατὰ Ἰουλιανοῦ βασιλέως Στρηλιτευτικὸς δεῦτερος.*

4. Γρηγορίου Νύσσης (18): *Περὶ τοῦ τί ἐστὶ τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν, Κατ' Εὐνομίον, Εἰς τὸ μαρτύριον τῶν Τεσσαράκοντα, Εἰς τὸ Γενέθλιον τοῦ Σωτῆρος, Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα, Περί τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς, Περί τῆς τοῦ ἀνθρώπου γενέσεως καὶ τί ἐστὶ τὸ κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, Μέγας κατηχητικὸς λόγος, ᾠσμα ᾠμάτων, Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν, Περί τοῦ βίου Μωϋσέως ἢ περὶ τῆς κατ' ἀρετὴν τελειότητος, Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Ψαλμῶν, Εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς, Περί Παρθενίας, Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον πρωτομάρτυρα Στέφανον, Περί τῆς τριημέρου προθεσμίας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, Πρὸς Ὀλύμπιον περὶ τελειότητος, Πρὸς Ἀρμόνιον περὶ τοῦ τί τῶν χριστιανῶν τὸ ἐπάγγελμα.*

5. Ἐπιφανίου Κύπρου (02): *Πανάριον Αἱρέσεων (Κατὰ Ὁριγένους τοῦ καὶ Ἀδαμαντίου, Κατὰ Ἐβιωναίων), Εἰς τὸν Ἀγκυρωτόν.*

6. Ἐφραίμ Σύρου (01): *Συμβουλία περὶ πνευματικοῦ βίου πρὸς Νεόφυτον μοναχὸν κεφαλαὶ ἐνενήκοντα ἕξ (ο', πθ', ζα', ζβ').*

7. Θεοδώρητου Κύρου (03): *Εἰς τὰ ἄπορα τῆς θείας Γραφῆς, Ἑρμηνεία τῶν Ψαλμῶν (ς', κγ', πς'), Ἑρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν.*

8. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας (03): *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον.*

9. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος (04): *Ἀπολογία Β' ὑπὲρ Χριστιανῶν πρὸς Ἀντωνῖνον τὸν Εὐσεβῆ, Λόγος παραινετικός πρὸς Ἕλληνας, Ἐκθεσις τῆς ὀρθῆς Πίστεως, Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους περὶ τιῶν ἀναγκαίων ζητημάτων.*

10. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου ἐπιστολὲς πρὸς διαφόρους (11): *Ἰσιδώρῳ Διακόνῳ, Παύλῳ, Ἀρχοντίῳ Πρεσβυτέρῳ, Λαμπετίῳ Ἐπισκόπῳ, Δωροθέῳ, Εὐτονίῳ Διακόνῳ, Ἠλίᾳ Διακόνῳ, Παλλαδίῳ, Τέρακι Πρεσβυτέρῳ, Σερίῳ Διακόνῳ, Στρατηγῳ.*

11. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (03): *Λόγος ἀπολογητικός δευτέρος πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας, Περί τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων, Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως (Περὶ Ἀγγέλων, περὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος, περὶ ἀνθρώπου, περὶ τόπου Θεοῦ, περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου Μυστηρίων, περὶ πίστεως καὶ Βαπτίσματος).*

12. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος (01): *Περὶ τοῦ χαροποιοῦ πένθους, ἀνάβασις στ'.*

13. Ἰωάννου Χρυσοστόμου (10): *Εἰς τὴν Γένεσιν ὁμιλία β' εἰς τὸ «Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν», Εἰς τὰ ἅγια Θεοφάνεια, Ἑρμηνεία εἰς τὴν Πρὸς Φιλιππισίους περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων (Περιέχεται στὸ «Περὶ τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων» ἀντίστοιχο ἔργο τοῦ Ἰω. Δαμασκηνοῦ), Ὑπόμνημα εἰς τὸν Ἅγιον Ματθαῖον τὸν Εὐαγγελιστὴν, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολὴν, Ὑπόμνημα εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγελιστὴν, Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον α' ἐπιστολὴν, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον β' ἐπιστολὴν, Περί Μετανοίας, Περί τελείας ἀγάπης.*

14. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας (04): *Ἑρμηνεία ἥτοι ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, Ἐξήγησις ὑπομνηματικὴ εἰς τὸν προφήτην Ζαχαρίαν, Ἐξήγησις ὑπομνηματικὴ εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Ἐξήγησις εἰς τὸν προφήτην Μαλαχίαν.*

15. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων (01): *Κατηχήσεις Φωτιζομένων (γ', δ', ιη').*

16. Μακαρίου Αιγύπτου (01): *Ὁμιλίας Πνευματικαί (δ', ιβ')*.

17. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ (04): *Πρὸς Θαλάσσιον τὸν ὀσιώτατον πρεσβύτερον καὶ ἡγούμενον περὶ διαφόρων ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς εἰς ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις (κς', ξα')*, *Πρὸς τὸν Ἀφρικῆς ἐπαρχὸν Γεώργιον, Ἐγχειρίδια θεολογικὰ καὶ πολεμικὰ πρὸς Μαρίνον τὸν ὀσιώτατον πρεσβύτερον, Ἐρωτήσεις διάφοροι καὶ ἐκλογαὶ διαφόρων κεφαλαίων ἀπορονμένων*.

18. Μάρκου Ἐφέσου (01): *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*.

19. Μεθοδίου τοῦ ἁγίου (01): *Τῶν Ὁριγένους ἐπιτομὴ παράγραφοι 55, 56, 58, 60, 62. (Περιέχεται στὸ ἔργο Πανάριον τοῦ Ἐπιφανίου Σαλαμίνος, αἵρεσις μδ': Κατὰ Ὁριγένους τοῦ καὶ Ἀδαμαντίου)*.

20. Οἰκουμενίου Τρίκκης (01): *Ἐρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν*.

β. Ἡ θεμελίωση τῶν ἐνοτήτων στὴν «Ὁρθόδοξον Ὁμολογίαν» τοῦ Βησσαρίωνος Μακρῆ

Ἡ ἔκταση τῶν ἀποσπασμάτων ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Μακρῆς γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας εἶναι τεράστια. Στὴν ἐκδοση τοῦ 1699, ὅπως προαναφέρθηκε, τὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας Μακρῆ ἐκτείνεται σὲ 251 σελίδες σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας (Μογίλα - Συρίγου) ποὺ ἐκτείνεται σὲ 86 σελίδες. Ἀπὸ τὸν τεράστιο ὄγκο τῶν ἀποσπασμάτων κρίναμε σκόπιμο γιὰ πρακτικοὺς περισσότερο λόγους νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ ἐνδεικτικὴ παρουσίαση τῆς θεμελιώσεως μὲ γνώμονα τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀντιπροσωπευτικότερη παρουσίαση ἀποσπασμάτων ἀπὸ ὅλους τοὺς Πατέρες καὶ συγγραφεῖς καὶ ὅπωςδήποτε ἀπὸ ὅλα τὰ θέματα τοῦ περιεχομένου τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας. Βλέπουμε, λοιπόν, ὅτι οὐσιαστικὰ ὁ Μακρῆς στὴν Ὁμολογία του κινήθηκε μέσα σὲ περιορισμένα πλαίσια, μὲ συγκεκριμένη θεματολογία ἢ ὁποῖα ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὰ 12 ἄρθρα τοῦ *Συμβόλου τῆς Πίστεως*, τὰ 7 αἰτήματα τῆς *Κυριακῆς Προσευχῆς*, τοὺς 9 *Μακαρισμούς*, τὴ γενικότερη *Μωσαϊκὴ νομοθεσία* καὶ ἰδιαίτερα τὶς 10 *Ἐντολές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*. Οἱ ἐνότητες τοῦ ἔργου συγκεφαλαιώνονται στὰ 15 παρακάτω θέματα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ ἀκολουθήσει καὶ ἡ ἐνδεικτικὴ παρουσίαση μὲ δειγματοληπτικὴ θεμελίωση ἀπὸ τὶς παραπομπές τοῦ Βησσαρίωνος. Οἱ ἐνότητες αὐτὲς εἶναι: 1. Ἡ Πίστη καὶ τὰ ἔργα. 2. Ἡ Ἁγία Γραφή καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοση. 3. Ἡ Θεολογία. 4. Ὁ Ἀγγελικὸς κόσμος. 5. Ὁ Ὁρατὸς κόσμος – Ὁ ἄνθρωπος. 6. Ἡ Χριστολογία – Τὸ Λυτρωτικὸ ἔργο τοῦ Κυρίου. 7. Ἡ Πνευματολογία. 8. Ἡ Ἐκκλησία. 9. Τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. 10. Ἡ δι-

δασκαλία περὶ Ἑσχάτων. 11. Ἡ Κυριακὴ Προσευχή. 12. Οἱ Μακαρισμοί. 13. Ἡ Ἀρετή. 14. Ἡ Ἀμαρτία. 15. Ὁ Δεκάλογος.

ι. *Ἡ Πίστη καὶ τὰ ἔργα ὡς προϋποθέσεις γιὰ τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν*³³⁸.

Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, σύμφωνα μὲ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, παίρνει τὸ ἀληθινὸ της νόημα μόνο ὅταν εἶναι προσανατολισμένη πρὸς τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Δύο εἶναι οἱ μεγαλύτεροι παράγοντες γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ στόχου ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο στὴν ἐπίγεια ζωὴ του: Ὁρθὴ πίστη καὶ καλὰ ἔργα. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων: «Ὁ τῆς Θεοσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε δογμάτων εὐσεβῶν ἀκριβείας, καὶ πράξεων ἀγαθῶν· καὶ οὔτε τὰ δόγματα χωρὶς ἔργων ἀγαθῶν εὐπρόσδεκτα τῷ Θεῷ· οὔτε τὰ μὴ μετ' εὐσεβῶν δογμάτων ἔργα τελούμενα προσδέχεται ὁ Θεός»³³⁹. Ἡ πίστη δὲν εἶναι μόνο διανοητικὴ ἀποδοχὴ ὅλων τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἀλλὰ καὶ ἐμπρακτὴ ἐφαρμογὴ αὐτῶν κατὰ τὸν Κύριλλο Ἀλεξανδρείας: «...οὐ δογματικὴ μόνον ἐστίν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὲρ ἀνθρώπων ἐνεργητικὴ, ὡς καὶ ὁρη μεθιστάνειν... Χρὴ γάρ, φησί, πιστεῦναι ἀσφαλῶς, ἵνα θεάσῃται τὰ παρ' ἐλπίδα· μέγα γάρ ἡ διψυχία νόσημα, καὶ ἀποστεροῦν τῶν ἐκ Θεοῦ χαρισμάτων...»³⁴⁰.

Ἡ πίστη τηρεῖται στὴν καρδιὰ τοῦ ἀνθρώπου καὶ γι' αὐτὸ ὁποῖος ἐπιθυμεῖ νὰ σωθεῖ καὶ νὰ ἀπολαύσει τὴ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ὀφείλει νὰ πιστεύει μὲ τὴν καρδιὰ καὶ νὰ ὁμολογεῖ μὲ τὰ καλὰ του ἔργα, κατὰ τὸν Ἰσίδωρο Πηλουσιώτη: «...ὁ μὲν οὖν καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ καὶ πίστει κεκοσμημένος, ἀνυπέρβλητος καὶ ἀοίδιμος, καὶ τῆς ἀκροτάτης μακαριότητος ἄξιος...»³⁴¹. Ἡ ὀρθὴ πίστη καὶ ἡ ἐπιτέλεση καλῶν ἔργων συνιστοῦν τὴν πραγμάτωση τῆς ἀρετῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Ἰσίδωρο Πηλουσιώτη εἶναι χρῆμα ἀναγκαῖο, συμφέρον, καλὸ, πρέπον, λυσιτελὲς καὶ χρήσιμο: «ἀναγκαῖον μὲν, ὅτι τοῦ πολιτεύεσθαι ὀρθῶς οὐδὲν ἀναγκαιότερον· συμφέρον δέ, ὅτι πρὸς μακαριότητα ἄγει· καλὸν δέ, ὅτι σεμνύνει τοὺς ἔχοντας· πρέπον δέ, ὅτι κοσμεῖ τοὺς κεκτημένους· λυσιτελὲς δέ, ὅτι λύει τὸ τέλος αὐτῆς τοὺς πόνους· χρήσιμον δέ,

338. Μακρῆς 1699, σσ. 1-3. Παραπομπές: 10. (Στὴν ἐργασία μας ἐπιλέξαμε νὰ παραπένουμε στὸ ἔργο τοῦ Μακρῆ μὲ τὸ σημεινὸ τρόπο ἀρίθμησης (κατὰ τὸ ἀραβικὸ σύστημα) ἀν καὶ στὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1699 ἡ σελιδαρίθμηση γίνεται μὲ τὸν ἑλληνικὸ τρόπο, δηλαδὴ μὲ γράμματα).

339. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* δ', MPG 33, 456 B· Μακρῆς 1699, σ. 1.

340. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο*, Κεφ. ια', MPG 74, 60 B· Μακρῆς 1699, σ. 2.

341. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἰσιδώρου Διακόνου, Ἐπιστ. ρηί'*, βιβλ. γ', MPG 78, 821 C· Μακρῆς 1699, σ. 3.

ὅτι οὐδὲν αὐτῆς χρησιμώτερον»³⁴². Στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐνάρετη ζωὴ ἢ συμβολὴ τῆς Φιλοσοφίας εἶναι μεγάλη, ὅπως γράφει ὁ Ἰσιδωρος Πηλουσιώτης: «ἡμεῖς ἀληθῆ Φιλοσοφίαν ὀριζόμεθα τὴν μηδὲν τῶν ἡκόντων εἰς εὐσέβειαν καὶ ἀρετὴν παρορῶσαν»³⁴³.

ii. *Ἡ Ἀγία Γραφή καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοση πηγὲς τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας*³⁴⁴.

Ἡ χριστιανικὴ πίστις ὡς ἐσωτερικὴ πνευματικὴ ἔλξη πρὸς τὸ δημιουργό μας Θεὸ καὶ ὡς διατυπωμένη δογματικὴ ἀλήθεια ἔχει πηγὰς τὴν Ἀγία Γραφὴ καὶ τὴν Ἱερὰ Παράδοση. Γράφει σχετικὰ ὁ Μέγας Βασίλειος: «τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων, τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παραδεξάμεθα· ἅπερ ἀμφοτέρω τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ἔχει πρὸς τὴν εὐσέβειαν· καὶ τούτοις οὐδεὶς ἀντερεῖ, ὅστις γε κἂν μικρὸν γοῦν θεσμῶν ἐκκλησίας πεπειράται...»³⁴⁵. Εἶναι, λοιπόν, εὐνόητο ὅτι κάθε χριστιανὸς ὀφείλει ἐπίσης νὰ γνωρίζει, νὰ μελετᾷ καὶ νὰ ὑπερασπίζεται τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδὴ κατὰ τὸν Μακρῆ: «ἐν τοῖς δυσὶν οὖν τούτοις ἡ πίστις ἡμῶν τεθεμελιώται καὶ ἔχει κύρος τὰ δόγματα· ὡς παρὰ τῶν ἀποστόλων τῶν τε ἱερῶν συνόδων, καὶ ἁγίων πατέρων ἐδιδάχθημεν»³⁴⁶.

iii. *Ἡ Θεολογία – Ὁ Τριαδικὸς Θεός*³⁴⁷.

Ἡ ἀποσαφήνιση τοῦ ὅρου «οὐσία» καὶ ἡ σχέση του μὲ τοὺς ὄρους *φύσις*, *ὑπόστασις*, *πρόσωπον* στὸν τριαδικὸ Θεὸ ὑπῆρξε, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ βασικότερη ἐπιδίωξη τοῦ Μακρῆ, ὅταν συγκέντρωνε τὸ ὕλικό γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Τριαδικοῦ δόγματος. Ὁ ὅρος αὐτὸς ἀφοῦ *ταλάνισε* τὴν ἀρχαία Ἐκκλησία καὶ *καθήλωσε* τοὺς μεγάλους Πατέρες σὲ μακρὲς συζητήσεις, συμπεριελήφθη τελικὰ στὸ β' ἄρθρο τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῶν προσωπικῶν ιδιωμάτων στὴ σχέση τοῦ Υἱοῦ μὲ τὸν Πατέρα (*ὁμοούσιος τῷ Πατρί*). Μεταγενέστερα κατὰ τὸν Θ' αἰ. ἐπανῆλθε στὸ προ-

342. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστ. υζ'*, *Ἡρῶνι μονάζοντι*, βιβλίον ε', MPG 78, 1569 Α· Μακρῆς 1699, σ. 2.

343. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστ. φνη'*, *Ὡφελίῳ Γραμματικῷ*, βιβλίον ε', MPG 78, 1637 Α· Μακρῆς 1699, σ. 2.

344. Μακρῆς 1699, σσ. 3-5. Παραπομπές: 4.

345. Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς Ἀμφιλόχιον, Περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος τριάκοντα κεφαλαίων*, κζ', MPG 32, 188 Α· Μακρῆς 1699, σ. 4.

346. Μακρῆς 1699, σ. 4.

347. Μακρῆς 1699, σσ. 5-19. Παραπομπές: 45.

σκήνιο μὲ τὸ ζήτημα τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου στὴ Θ. Εὐχαριστία, ἐνῶ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰ. εἰσῆλθε στὴν παιδεία τῶν Δυτικῶν μὲ τὴ διέγερση τῆς φιλοσοφικῆς τῆς βάσεως³⁴⁸. Ἡ διαφαινόμενη διαφορὰ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ὄρου μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Φράγκων, κορυφώθηκε κατὰ τὸν ΙΔ' αἰ. μὲ τὴ γνωστὴ σύγκρουση Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ Βαρθολαῖμ Καλαβροῦ, γιὰ τὴ διάκριση οὐσίας καὶ ἐνεργειῶν στὸν τριαδικὸ Θεό. Ἀπὸ τὸ ΙΣΤ' αἰ. ἐμφανίστηκε καὶ πάλι στὸ προσκήνιο, ὅταν οἱ ἡγέτες τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν προσέφυγαν στὴν ἀριστοτελική φιλοσοφία γιὰ ἀντλήση ἰσχυρότερης ἐπιχειρηματολογίας πρὸς ἀντίκρουση Προτεστάντων καὶ Ὁρθοδόξων. Ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση αὐτῆς τοῦ ὄρου ὁδήγησε στὴν ἐπανεμφάνιση κατὰ τὸν ΙΖ' αἰ. τῶν γνωστῶν προβλημάτων τῆς Μετουσιώσεως κατὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία καὶ τῆς διακρίσεως τῆς οὐσίας ἀπὸ τίς ἐνέργειες στὸν τριαδικὸ Θεό. Ἡ τελευταία ἀποτέλεσε καὶ ἀντικείμενο συζητήσεων καὶ διαμάχης μεταξὺ διδασκάλων κατὰ τὸ 1695 στὰ Ἰωάννινα.

Ἀρκετὲς δεκαετίες πρὶν ὁ Μακρῆς ἐμφανισθεῖ ὡς διδάσκαλος στὴν ἡπειρωτικὴ πρωτεύουσα, ὁ ὄρος οὐσία εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατίας μὲ τὴ διείσδυση τῆς ἀναπαλαιωμένης φιλοαρειανίζουσας νεοαριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Ὁ ὄρος αὐτὸς διδασκόταν στὸ ἐκπαιδευτικὸ ἀντικείμενο «*Προδιόκησις ἥτοι Εἰσαγωγή εἰς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους Λογικὴν*», ἀντικείμενο τὸ ὁποῖο ἀπαντᾶται στοὺς κώδικες τῆς ἐποχῆς μὲ τὴ μορφὴ μικροῦ ἐγχειριδίου. Ὁ Βησσαρίων καὶ ὁ διάδοχός του στὴ σχολὴ Γκιούμα Γεώργιος Σουγδουρῆς εἶχαν συγγράφει καθένας βιβλίον γιὰ τὴν εἰσαγωγὴν στὴ *Λογικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ ὁποῖο δίδαξαν στοὺς μαθητὲς τῶν Ἰωαννίνων³⁴⁹. Οἱ μαθητὲς ἀπὸ τὸ μέσο ἐπίπεδο σπουδῶν γνώριζαν ἤδη τὴν ἀριστοτελικὴν σημασίαν τοῦ ὄρου οὐσία, ἀλλὰ ἀγνοοῦσαν τὴ χριστιανικὴ ἐρμηνεία του.

1. Οὐσία, φύση, ὑπόσταση καὶ πρόσωπο στὴν Τριαδολογία

Σύμφωνα μὲ τὰ ἀποσπάσματα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα παρέθεσε στὴν Ὁμολογία του ὁ Γιαννιώτης διδάσκαλος, ὁ ὄρος οὐσία ἔχει ἐντελῶς διαφορετικὴν σημασίαν στὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν ποὺ τοῦ ἔδωσε ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία ἢ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐδῶ σήμεινε τὸ κοινόν, τὸ ὁποῖο περιέχει πολλὰ ὁμοειδεῖς ὑποστάσεις. Δὲν ἀντι-

348. Φειδᾶ, *Ἱστορία*, Β', σσ. 460-462.

349. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Ἐκθεσις*, σ. 10. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, *Βιβλιοθήκη*, σσ. 139-140.

στοιχοῦσε πλέον στο συγκεκριμένο άτομο, στην ιδιαίτερη ὑπαρξη, στο «τόδε τι» τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Τῇ θέσει τοῦ «ἐπὶ μέρους» ἔπαιρνε πλέον ἡ ὑπόσταση, ἡ ὁποία σαφῶς διακρινόταν ἀπὸ τὴν οὐσία. Κατὰ τὸ Μ. Βασίλειο: «Οὐσία δὲ καὶ ὑπόστασις ταύτην ἔχει τὴν διαφορὰν, ἣν ἔχει τὸ κοινὸν πρὸς τὸ καθ' ἕκαστον...»³⁵⁰.

Ὁ Ἰσιδωρος Πηλουσιώτης ὑπῆρξε στο σημεῖο αὐτὸ περισσότερο διαφωτιστικός, ὅταν εἶπε ὅτι ἄλλοτε ὁ Θεὸς ἐμφανίζεται ὡς μονάδα καὶ ἄλλοτε ὡς τριάδα: «Τὰ μὲν ἐνικῶς εἰρημένα ἐν ταῖς ἱεραῖς γραφαῖς τῆς θείας φύσεως ἐστὶ χαρακτηριστικά· ὁμοούσιος γὰρ ἐστὶν ἡ ἁγία καὶ βασιλικωτάτη τριάς· τὰ δ' ὑπὲρ τὸν ἐνικὸν ἐξηνηνεγμένα ἀριθμὸν, τῆς τῶν ὑποστάσεων ἐστὶ διαφορᾶς· πλατύνεται γὰρ ἡ θεότης εἰς τρεῖς ιδιότητες, καὶ συστέλλεται πάλιν εἰς μίαν οὐσίαν»³⁵¹. Μὲ τὴν ἄποψη αὐτὴ συμφωνεῖ καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ ὁποῖος προσπάθησε μὲ τὴ συσχέτιση τῶν ἐννοιῶν εἰκόνας καὶ σκιᾶς νὰ ἐξηγήσει τὴ φανέρωση τοῦ Θεοῦ ὡς τριάδας ἢ ὡς μονάδας: «ὅτι ἡ μὲν οὐσία τὸ κοινὸν καὶ περιεκτικὸν εἶδος τῶν ὁμοειδῶν ὑποστάσεων σημαίνει, οἷον Θεόν, ἄνθρωπον· ἡ δὲ ὑπόστασις ἄτομον δηλοῖ· ἦτοι Πατέρα, υἱόν, Πνεῦμα ἅγιον, Πέτρον, Παῦλον· οὕτω καὶ ἡ σκιά τὸ κοινὸν σημαίνει, ἡ δὲ εἰκὼν τὴν ὑπόστασιν ἀριδῆλως δείκνυσιν»³⁵².

Μὲ τὴν παράθεση τῶν δύο προηγούμενων ἀποσπασμάτων διαπιστώνεται, ὅτι οἱ σχέσεις τῶν τεσσάρων ἐννοιῶν: οὐσίας, φύσεως, ὑποστάσεως καὶ προσώπου στὸν τριαδικὸ Θεό, ἀπασχόλησαν πολὺ τὸ Μακρῆ στὴν Ὁμολογία του. Ἐπειδὴ, λοιπόν, ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος νὰ παρανοήσουν τὰ θέματα αὐτὰ οἱ μαθητές του καὶ νὰ θεωρήσουν ὅτι στὸ Θεὸ διακρίνονται τρεῖς φύσεις καὶ ἓνα πρόσωπο, παρέθεσε ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν Ἰσιδωρο Πηλουσιώτη πολὺ χαρακτηριστικό: «τὸν μὲν γὰρ διαφόρους φύσεις ὑποτίθεσθαι, ἑλληνικόν· τὸ δὲ ἐν πρόσωπον, ἥγουν μίαν ὑπόστασιν, ἰουδαϊκόν· τὸ δὲ πλατύνοντα εἰς τὴν ἁγίαν τριάδα τὰς ὑποστάσεις, καὶ εἰς μίαν οὐσίαν συνάγειν, ὀρθότατόν ἐστι καὶ ἀληθέστατον δόγμα...»³⁵³. Ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ γίνεται κατανοητό, ὅτι **εἶναι στή φύση** τοῦ Θεοῦ, νὰ ἔχει τρεῖς ὑποστάσεις καὶ τρία πρόσωπα, ἀλλὰ νὰ παραμένει ἓνας κατ' οὐσίαν Θεός.

350. Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς Ἀμφιλόχιον*, Ἐπιστολὴ 236, MPG 32, 884 A· Μακρῆς 1699, σ. 8.

351. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολὴ ριβ'*, Ἀλυσίω, βιβλίον γ', MPG 78, 817 A· Μακρῆς 1699, σ. 71.

352. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, Βιβλίον γ', Κεφ. μί', *Περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀντιδόσεως*, MPG 94, 997A· Μακρῆς 1699, σ. 8.

353. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολὴ ριγ'*, Παῦλω, βιβλίον β', MPG 78, 589 B· Μακρῆς 1699, σ. 11.

Τὰ προσωπικά γνωρίσματα τὰ ὁποῖα ἀντιστοιχοῦν στὶς τρεῖς ὑποστάσεις εἶναι ὡς γνωστὸν γιὰ τὸν Πατέρα τὸ *ἀγέννητος*, γιὰ τὸν Υἱὸ τὸ *Μονογενὴς* ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τὸ *ἐκπορευτὸν* ἐκ τοῦ Πατρὸς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Μακρῆς διὰ τῶν *Πατέρων* διευκρίνισε, ὅτι τὰ ἰδιαίτερα προσωπικά γνωρίσματα τῶν τριῶν ὑποστάσεων δὲν ἀναφέρονται στὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ὡς ἰδιαίτεροι τρόποι ὑπάρξεως, ἀνήκουν στὴ φύση του. Τὸ θέμα αὐτό, ὡς γνωστὸν, ὑπῆρξε ἀντικείμενο διαμάχης στὶς ἐριδες τοῦ Ἡσυχασμοῦ τὸ *ΙΔ'* αἰ., κατὰ τὶς ὁποῖες συζητήθηκε τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων οὐσίας καὶ τριαδικῶν ὑποστάσεων, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀν προέρχεται *ἐκ τῆς οὐσίας* ὁ *ὢν ἢ ἐκ τοῦ ὄντος ἢ οὐσίας*. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς συντάχθηκε μὲ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ οὐσία προέρχεται ἐκ τοῦ ὄντος, ἄποψη ἡ ὁποία συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὴν ἀρχαία πατερικὴ παράδοση³⁵⁴. Σχετικὴ γιὰ τὸ θέμα εἶναι ἡ θέση τοῦ Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρα Ἰουστίνου: «... ἔστι δὲ ὁ Πατὴρ ἀγέννητος, ἀφ' οὗ καὶ ὁ Υἱὸς γεγένηται, καὶ τὸ Πνεῦμα προῆλθεν· οὐ ταῦτόν οὖν τῷ Πατρὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὅτι τὸ μὲν Ἀγέννητον καὶ Γεννητὸν καὶ Ἐκπορευτὸν, οὐκ οὐσίας ὀνόματα, ἀλλὰ τρόποι ὑπάρξεως· ὁ δὲ τρόπος τῆς ὑπάρξεως τοῖς ὀνόμασι χαρακτηρίζεται τούτοις· ἡ δὲ τῆς οὐσίας δῆλωσις τῇ Θεὸς ὀνομασίᾳ σημαίνεται...»³⁵⁵.

2. Ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὸ Θεό

Στὸ ζήτημα τῆς προσεγγίσεως καὶ τῆς γνώσεως ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο τῆς Θείας οὐσίας, ὁ Μακρῆς προέβαλε ἐπίσης τὴν ἀρχαία πατερικὴ παράδοση, ἡ ὁποία δηλώνει τὸ ἀπροσπέλαστο τῆς Θείας πραγματικότητος ἀπὸ τὶς ἀντιληπτικὲς ικανότητες τοῦ ἀνθρώπου. Σχετικὰ λέγει περὶ αὐτῆς ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: «οὔτε γὰρ ἀέρα τις ἐπνευσεν ὅλον πώποτε, οὔτε οὐσίαν Θεοῦ παντελῶς, ἢ νοῦς ἐχώρησεν, ἢ φωνὴ περιέλαβεν, ἀλλ' ἐκ τῶν περὶ αὐτὸν σκιαγραφοῦντες τὰ κατ' αὐτόν, ἀμυδρὰν τινα καὶ ἀσθενῆ, καὶ ἄλλην ἀπ' ἄλλου φαντασίαν συλλέγομεν...»³⁵⁶. Ὁ Μέγας Βασίλειος ἐπισημαίνει ἐπίσης τὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπινου λόγου γιὰ τὴν ἀκριβῆ διατύπωση τῆς φύσεως καὶ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ: «...οὐκοῦν ἐξουσίας τινὸς εἶτε ἐποπτικῆς,

354. Φειδᾶ, *Ἱστορία*, Β', σσ. 461 καὶ 551.

355. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρα, *Ἐκθεσις τῆς Ὁρθῆς Ὁμολογίας*, MPG 6, 1209 Β· Μακρῆς 1699, σ. 17.

356. Γρηγορίου Θεολόγου, *Λόγος θεολογικὸς τέταρτος, Περί Υἱοῦ*, MPG 36, 125 Β· Μακρῆς 1699, σ. 15.

εἴτε ἐνεργητικῆς ἔνδειξιν ἢ προσηγορία φέρει, ἡ δὲ θεία φύσις ἐν πᾶσι τοῖς ἐπινοοιμένοις ὀνόμασι καθό ἐστιν μένει ἀσήμαντος, ὡς ὁ ἡμέτερος λόγος· ...οὐκοῦν ἄλλο μὲν τι ἐστὶν ἢ οὐσία, ἥς οὐπω λόγος μηνυτῆς ἐξευρέθη...»³⁵⁷. Μὲ τὴν παράθεση ἑνὸς ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ὁ Βησσαρίων πρόλαβε τὰ εὐλόγα ἐρωτήματα τῶν μαθητῶν του, κατὰ πόσον ἡ Ἐκκλησία ἔχει ἢ δὲν ἔχει τελικὰ λόγο στὴν προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ προσεγγίσει τὸ θεῖο λέγοντας ὅτι οἱ κατὰ παράδοσιν φίλοι τοῦ Θεοῦ ἅγιοι προφῆτες, πατριάρχες καὶ ἀπόστολοι «...τὴν μεγαλοπρέπειαν μόνην τῶν περὶ τὸν Θεὸν θεωρουμένων τοῖς ἀνθρώποις γνωρίζουσιν· τὸν δὲ τῆς οὐσίας τὸν λόγον, ὡς οὔτε δυνατὸν χωρηθῆναι, οὔτε τι φέροντα τοῖς πολυπραγμονοῦσι τὸ κέρδος, ἄρρητον ἀφῆκαν καὶ ἀνεξέταστον...»³⁵⁸.

Πράγματι ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν Πατέρων γινόταν κατανοητὸ στοὺς μαθητὲς τῶν Ἰωαννίνων, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὡς θεανθρώπινος ὀργανισμός, μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἁγίων τῆς προφητῶν, πατριαρχῶν τῆς Π. Διαθήκης καὶ ἀποστόλων εἶναι ἡ μόνη, ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει τὰ μέλη τῆς στὴν προσέγγιση τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Δηλώνεται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀδιάρρηκτη συνέχεια τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ στὴν Παλαιὰ καὶ στὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπισημαίνονται τὰ ὅρια τῶν θεουμένων φίλων τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς γνώσεως στὰ ὅρια «τῶν περὶ τὸν Θεὸν θεωρουμένων». Ἡ φράση αὐτὴ ἔχει ἔντονα ἡσυχαστικὸ περιεχόμενο, διότι φανερώνει, ὅτι ὁ θεούμενος ἀσκητὴς βρίσκεται σὲ μία *κατὰ χάριν Θεοῦ* κατάσταση καταγραφῆς στοῦ νοῦ του γνωρισμάτων «τῶν περὶ τὸν Θεὸν θεωρουμένων» ἀκτίστων ἐνεργειῶν «ἐποπτικῆς εἴτε ἐνεργητικῆς ἐξουσίας» καὶ ὄχι τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης καὶ στο σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρξε περισσότερο κατατοπιστικὸς λέγοντας: «πᾶσαι φωναὶ τῆς ἁγίας Γραφῆς εἰς δοξολογίαν θείαν ἐξευρημέναι, τῶν περὶ τὸν Θεὸν τι δηλουμένων ἀποσημαίνουσιν, ...αὐτὴν δὲ τὴν οὐσίαν ὡς οὔτε διανοία τινὶ χωρητὴν, οὔτε λόγῳ φραστὴν, ἀπολυπραγμο-νητον εἶασε, σιωπῇ τιμᾶσθαι νομοθετήσασα...»³⁵⁹.

3. Τὰ προσωπικὰ ιδιώματα τῆς Ἀγίας Τριάδος

Ὁ Μακρῆς χρησιμοποίησε ἐπίσης τὸν ὅρο οὐσία γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς

357. Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς Εὐστάθιον Ιατρόν*, *Ἐπιστολὴ π'*, MPG 32, 696 A, B· Μακρῆς 1699, σ. 15.

358. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίῳ*, *Λόγος ιβ'*, MPG 45, 945 A· Μακρῆς 1699, σ. 16.

359. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίῳ*, *Λόγος ιβ'*, MPG 45, 945 B, C· Μακρῆς 1699, σ. 16.

ὑπαρξιακῆς σχέσεως τῶν τριῶν ὑποστάσεων καὶ συνακόλουθα τὸν εἰσήγαγε στὴ φρασεολογία τῶν ἐν Ἰωαννίνοις σχολῶν. Καθὼς δηλαδὴ ἡ προσοχὴ τῶν μαθητῶν κατὰ τὴν ἀνάλυση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως ἐπικεντρωνόταν στὴν ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς προσωπικὴ ὑπόσταση τοῦ Υἱοῦ, εὐλόγα διαμορφωνόταν τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ ρόλο τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ στὴ σχέση Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Γιὰ νὰ προλάβει, λοιπόν, ὁ Μακρῆς παρόμοια ἐρωτήματα ἢ καὶ γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ἐνδεχομένως σὲ ἤδη δημιουργηθεῖσες ἀπορίες, παρέθεσε ἱκανὰ ἀποσπάσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα φανερῶνεται ὅτι ἡ προσωπικὴ ὑπόσταση τοῦ Υἱοῦ προῆλθε ἐκ τῆς ὑποστάσεως καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς. Λέγει ὁ Μ. Βασίλειος: «...ἔστιν γὰρ ὁ Πατὴρ τέλειον ἔχων τὸ εἶναι καὶ ἀνενδεδῆς, ῥίζα καὶ πηγὴ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· ἔστι δὲ ὁ Υἱὸς ἐν πλήρει θεότητι ζῶν Λόγος, καὶ γέννημα τοῦ Πατρὸς ἀνενδεδῆς· πλήρης δὲ καὶ τὸ Πνεῦμα, οὐ μέρος ἐτέρου, ἀλλὰ τέλειον καὶ δολόκληρον ἀφ' ἑαυτοῦ θεωρούμενον...»³⁶⁰. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «...ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ, ἀληθινὸς Θεὸς κατ' οὐσίαν ὁ μονογενὴς ἔστι Θεός...»³⁶¹. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης: «...ὅτι μὲν ἔστι πηγὴ Θεότητος ὁ Πατὴρ, ὁ δὲ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς θεογόνου Θεότητος, εἰ οὕτω χρή φᾶναι, βλαστοὶ θεόφυτοι, καὶ οἶον ἄνθη, καὶ ὑπερούσια φῶτα, πρὸς τῶν ἱερῶν λογίων παρελὶψαμεν, ὅπως δὲ ταῦτα οὔτε εἰπεῖν οὔτε ἐννοῆσαι δυνατόν...»³⁶². Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός: «...Μόνος γὰρ ὁ Πατὴρ ἀγέννητος οὐ γὰρ ἐξ ἐτέρας ἐστὶν αὐτῷ ὑποστάσεως τὸ εἶναι· καὶ μόνος ὁ Υἱὸς γεννητός· καὶ μόνον τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐκπορευτόν, ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς οὐ γεννώμενον, ἀλλ' ἐκπορευόμενον...»³⁶³.

Ἡ ἀμεση σχέση μὲ τὸ θέμα μας ἔχει σχετικὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο διασώζεται στὴν ἐπιστολογραφία τοῦ Β. Μακρῆ πρὸς τὸ φίλο του Σωφρόνιο Δαρᾶκιο³⁶⁴. Πράγματι τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γιαννιώτη διδασκάλου ἀποκαλύπτει, ὅτι κατὰ τὸ 1675 στὰ Ἰωάννινα ἔγινε ἀντικείμενο συζητήσε-

360. Βασιλείου Μεγάλου, *Κατὰ Σαββελιανῶν*, Ἀρείου καὶ Ἀνομοίων, Ὁμιλία κζ', MPG 31, 609 B· Μακρῆς 1699, σσ. 13-14.

361. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίου, Λόγος δ'*, MPG 45, 652 D· Μακρῆς 1699, σ. 14.

362. Διον. Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων*, MPG 3, 672 A· Μακρῆς 1699, σ. 13.

363. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, Λόγος η'*, *Περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος*, MPG 94, 817 A, B, C καὶ 820 A· Μακρῆς 1699, σ. 46.

364. Σαβράμη, *Μακρῆς*, σ. 37 καὶ ὑποσ. 5, ὅπου πιθανολογεῖ τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ οἰκογένεια Δαρᾶκη ἢ Κλαπατζαρᾶ Σάθα, *Βιβλιοθήκη*, Γ', σ. 520, ὅπου μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ μνημονεύεται ὁ Βίκτωρ Δαρᾶκης Κλαπατζαρᾶς ἀρχιδιάκονος τοῦ μητροπολίτη Φιλαδελφείας (Βενετίας) νὰ ἀπευθύνει κατὰ τὸ 1703, Σεπτεμβρίου 16, ἐπιστολὴ πρὸς τὸ Δοσίθεο Ἱεροσολύμων.

ων μεταξύ τοῦ ἰδίου καὶ τῶν μαθητῶν τοῦ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὰ κοινὰ καὶ γιὰ τὰ προσωπικά γνωρίσματα τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ διάλογος δὲν περιορίστηκε στὰ πλαίσια τῆς συνήθους ἐρμηνείας τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, κυρίως στὰ ἄρθρα α', β' καὶ η', ἀλλὰ ἐξετράπη σὲ εὐρύτερες θεολογικὲς ἀναζητήσεις σχετικὰ μὲ τὸ «ὁμοούσιον» καὶ τὴν πραγματικὴ ἢ τὴν κατ' ἐπίνοιαν διάκριση μεταξύ τῶν ὑποστάσεων τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Οἱ μαθητὲς δηλαδή, στηριζόμενοι σὲ διάφορες διδασκαλίες διαδεδομένες ὡς ἀπόψεις τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, διετύπωναν συνεχῶς ἐρωτήσεις καὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τὸν Μακρῇ πειστικὲς ἀπαντήσεις. Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ὁ Δαμασκηνὸς δίδασκε ὅτι δὲν ὑφίσταται πραγματικὴ ἀλλὰ μόνο διανοητικὴ διάκριση μεταξύ Πατρὸς, Υἱοῦ καὶ Ἁγίου Πνεύματος «μερίζεσθαι ταῖς ὀνομασίαις τὰ θεῖα πρόσωπα» καὶ παράλληλα ἡ Θεία Οὐσία, σὲ ὅτι ἀφορᾷ τὰ πρόσωπα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πατρὸς, εἶναι ταυτόχρονα γεννητὴ καὶ ἀγέννητος «τοῦ τὴν οὐσίαν γεννητὴν καὶ ἀγέννητον λέγειν»³⁶⁵.

Στὴν πραγματικότητα ὁ φωστὴρας αὐτὸς τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας δὲ διατύπωσε ποτὲ τέτοια ἄποψη. Ἡ φράση αὐτὴ δὲν περιέχεται στὴν Ὁμολογία Μακρῇ, οὔτε διευκρινίζεται, πῶς προέκυψε ὡς ἀντικείμενο ἀναζητήσεων καὶ συζητήσεων μεταξύ τῶν μαθητῶν στὴν πόλη. Τὸ θέμα, κατὰ τὴ γνώμη μας, πρέπει νὰ προέκυψε ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ παραγωγικοῦ λογισμοῦ τῆς ἀριστοτελικῆς Λογικῆς καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ δυτικοῦ Ὁρθολογισμοῦ (Rationalismus) στὴν ἡπειρωτικὴ πρωτεύουσα, ἰδιαίτερα διὰ μέσου τῆς ἐπικοινωνίας της μὲ τὴ Βενετία καὶ τὴν Πάδοβα. Εὐλόγα δηλαδὴ κάποιοι μαθητὲς ἀναρωτήθηκαν: ἐφ' ὅσον ἀπὸ τὴν ἀγέννητη ὑπόσταση τοῦ Πατρὸς προῆλθε ἡ Μονογενὴς ὑπόσταση τοῦ Υἱοῦ, μήπως καὶ ἀπὸ τὴν ἀναρχὴ οὐσία τοῦ Πατρὸς προῆλθε κατ' ἀναλογία καὶ ἡ Μονογενὴς ἢ γεννητὴ οὐσία τοῦ Υἱοῦ. Ἐπρόκειτο, δηλαδή, γιὰ ἐπανάληψη ἐρωτημάτων ἀρειανικοῦ περιεχομένου, διότι οἱ Ἀρειανοί, ὡς γνωστόν, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ ἀγεννησία τοῦ Πατρὸς καὶ ἡ γέννηση τοῦ Υἱοῦ, δηλώνουν σχέσεις μεταξύ ἐνεργοῦντος καὶ ἐνεργουμένου. Ὁ Πατὴρ ὡς ἀγέννητος εἶναι ὁ ἐνεργῶν καὶ ὁ Υἱὸς ὡς γεννητὸς εἶναι τὸ ἐνεργηθέν. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς σχέσεως, κατὰ τοὺς Ἀρειανούς, ἦταν νὰ θεωρεῖται ὁ γεννῶν Πατὴρ, ὡς ἐνεργῶν, ἄκτιστος, ἐνῶ ὁ γεννηθεὶς Υἱός, ὡς ἐνεργηθεὶς, κτιστός. Ἡ κακοδοξία βρισκόταν στὴν ταύτιση τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ μὲ τὴν ἐνέργεια τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ οὐσία δηλαδὴ τοῦ Πατρὸς ταυτιζόταν μὲ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ καὶ παρυσιαζόταν ἡ γέννηση τοῦ Υἱοῦ ὡς ἐνέργεια τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τῶν Γιαννιωτῶν μαθητῶν βρῆκε στήριγμα στὴν πραναφερθεῖσα,

365. Μακρῇ, Ἐπιστολή, σ. 89.

καθὼς καὶ στὴν ἐπικρατοῦσα καὶ διαδεδομένη ὡς ἄποψη τοῦ Δαμασκηνοῦ φράση, ὅτι «τὰ θεῖα πρόσωπα ταῖς ὀνομασίαις μερίζεσθαι» (δοκεῖ) καὶ «τῷ νῷ ἅπ' ἀλλήλων διαιρεῖσθαι»³⁶⁶. Ἡ φράση αὕτη μὲ παρόμοια διατύπωση δὲν ἀνήκει στὸ Δαμασκηνό, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὸν *Πρὸς Εὐάγριο* λόγο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης³⁶⁷.

Τὸ ὑποθετικὸ αὐτὸ ἐρώτημα τῶν Γιαννιωτῶν μαθητῶν, στηριζόμενο στὴ λανθασμένη ἀρειανικὴ θέση τῆς ταυτίσεως τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς μὲ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ, ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ὀδηγήσει στὴν υἱοθέτηση τῆς αἵρετικῆς ἀπόψεως, ὅτι ἡ Θεία Οὐσία ὡς ταυτόχρονα γεννητὴ καὶ ἀγέννητος εἶναι πολυμερὴς καὶ πολυσύνθετη. Ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸ Μακρῆ ὅλης αὐτῆς τῆς ἐρωτηματολογίας ἀπειλοῦσε νὰ τὸν παρασύρει στὴν υἱοθέτηση αἵρετικῶν κακοδοξιῶν καὶ ἀποψέων. Στὴν πρώτη περίπτωσις κινδύνευε νὰ παραδεχτεῖ τὴ διδασκαλία τοῦ Σαβελλίου, ὅτι δὲν υφίσταται πραγματικὴ διάκρισις μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, ἀλλὰ πλήρης ταύτισις σὲ ἓνα πρόσωπο καὶ ἐπομένως σὲ μία οὐσία. Στὴ δευτέρῃ περίπτωσις ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ συγκλίνει πρὸς τὶς αἱρέσεις τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν Εὐνομιανῶν, ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, προελθὼν ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, εἶναι ἑτεροῦσιος πρὸς Αὐτὸν καὶ ἐπομένως ἀνόμιος καὶ κατώτερος³⁶⁸.

366. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσεις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως, Λόγος η' περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος*, MPG 94, 817 A B C καὶ 820 A: «Διὸ καὶ πάντα, ὅσα ἔχει ὁ πατήρ, αὐτοῦ εἰσι πλὴν τῆς ἀγεννησίας, ἥτις οὐ σημαίνει οὐσίας διαφορὰν οὐδὲ ἀξίωμα, ἀλλὰ τρόπον ὑπάρξεως, ὥσπερ καὶ ὁ Ἀδὰμ ἀγέννητος ὢν (πλάσμα γὰρ ἐστὶ θεοῦ) καὶ ὁ Σῆθ γεννητός (υἱὸς γὰρ ἐστὶν τοῦ Ἀδὰμ) καὶ ἡ Εὐὰ ἐκ τῆς τοῦ Ἀδὰμ πλευρᾶς ἐκπορευθεῖσα (οὐ γὰρ ἐγεννήθη αὐτῇ) οὐ φύσει διαφέρουσιν ἀλλήλων (ἀνθρώποι γὰρ εἰσιν), ἀλλὰ τῷ τῆς ὑπάρξεως τρόπῳ. Χρὴ γὰρ εἶδέναι, ὅτι τὸ ἀγέννητον διὰ τοῦ ἐνὸς Νῦ γραφόμενον τὸ ἄκτιστον ἦτοι τὸ μὴ γενόμενον σημαίνει, τὸ δὲ ἀγέννητον διὰ τῶν δύο Νῦ γραφόμενον δηλοῖ τὸ μὴ γεννηθέν. Κατὰ μὲν οὖν τὸ πρῶτον σημαίνονμενον διαφέρει οὐσία οὐσίας· ἄλλη γὰρ οὐσία ἡ ἄκτιστος ἦτοι ἀγέννητος (διὰ τοῦ ἐνὸς Νῦ), καὶ ἄλλη ἡ γεννητὴ ἦτοι κτιστή. Κατὰ δὲ τὸ δεύτερον σημαίνονμενον οὐ διαφέρει οὐσία οὐσίας· παντὸς γὰρ εἶδους ζώων ἡ πρώτη ὑπόστασις ἀγέννητός ἐστιν, ἀλλ' οὐκ ἀγέννητος· ἐκτίσθη ζώων ἡ πρώτη ὑπόστασις ἀγέννητός ἐστιν, ἀλλ' οὐκ ἀγέννητος· ἐκτίσθησαν μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ τῷ λόγῳ αὐτοῦ παραχθέντα εἰς γένεσιν, οὐ μὴν ἐγεννήθησαν μὴ προϋπάρχοντος ἐτέρου ὁμοειδούς, ἐξ οὗ γεννηθῶσι. Κατὰ μὲν οὖν τὸ πρῶτον σημαίνονμενον κοινωνοῦσιν αἱ τρεῖς τῆς ἁγίας θεότητος ὑπέρθει ὑποστάσεις (ὁμοούσιοι γὰρ καὶ ἄκτιστοι ὑπάρχουσι), κατὰ δὲ τὸ δεύτερον σημαίνονμενον οὐδαμῶς (μόνος γὰρ ὁ πατήρ ἀγέννητος· οὐ γὰρ ἐξ ἐτέρας ἐστὶν αὐτῷ ὑποστάσεως τὸ εἶναι) καὶ μόνος ὁ υἱὸς γεννητός (ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς γὰρ οὐσίας ἀνάρχως καὶ ἀχρόνως γεγέννηται) καὶ μόνον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορευτὸν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς, οὐ γεννώμενον ἀλλ' ἐκπορευόμενον. Οὕτω μὲν τῆς θείας διδασκαλίας γραφῆς, τοῦ δὲ τρόπου τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως ἀκαταλήπτου ὑπάρχοντος»· Μακρῆ, *Ἐπιστολή*, σ. 89.

367. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολὴν κνὶ πρὸς Εὐάγριον μοναχόν*, MPG 46, 1105 A.

368. Ρωμανίδου, *Θεολογία*, σ. 298, ὅπου: «...Πάντως μὲ τὸ νὰ πρεσβεῖη ὅτι τὸ ἀγέννητον

Ἦδη λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1675 μεταξὺ Ἰωαννίνων καὶ Κερκύρας διαδίδονταν κακοδοξίες τῶν Εὐνομιανῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν Β. Μακρῆ καὶ Σ. Δαρρακίου. Τὸ πρόβλημα βρισκόταν στὴν ἐνδεχόμενη υἰοθέτηση τῶν ἀπόψεων τῶν Εὐνομιανῶν, ὅτι ὁ Πατὴρ ταυτίζεται μὲ τὴν οὐσία τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς οὐσία εἶναι ἡ αἰτία τῆς ὑπάρξεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ Εὐνόμιος μάλιστα, γιὰ νὰ ἀποδείξει τὸ κτιστὸν τοῦ Λόγου, ταύτισε στὸν τριαδικὸ Θεὸ ὅχι μόνο τὴν οὐσία μὲ τὶς ἐνέργειες, ἀλλὰ καὶ τὴν οὐσία μὲ τὴν ὑπόστασι. Ὁ Μακρῆς, ὡς ἐγκρατὴς θεολόγος, γνώριζε ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ προβληματικὴ σχετικὰ μὲ τὰ Θεῖα Πρόσωπα καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴ Θεῖα οὐσία ἦταν ἱκανὴ νὰ ἀνατρέψει τὴ διατυπωμένη διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως γιὰ τὸ τριαδικὸ καὶ τὸ χριστολογικὸ δόγμα. Ὡς διδάσκαλος ἐπίσης γνώριζε, πόσο δύσκολο εἶναι, νὰ πεισθοῦν οἱ μαθητὲς μὲ λογικὰ ἐπιχειρήματα καὶ νὰ ἀλλάξουν ἀπόψεις γιὰ ἀλήθειες, οἱ ὁποῖες ὑπερβαίνουν τὴ λογικὴ καὶ τὶς ἀντιληπτικὰς ἱκανότητες τοῦ ἀνθρώπου. Διακατεχόμενος ἀπὸ ἀγωνία μήπως ἀκούσια μεταφέρει αἰρετικὰς ἀπόψεις, ἀπευθύνθηκε σὲ προηγούμενη ἐπιστολή, ἡ ὁποία δὲν διασώζεται, πρὸς τὸν Κερκυραῖο φίλο του Σ. Δαρράκιο, μὲ τὴν παράκληση νὰ διελευκάνει τὸ θέμα καὶ νὰ ἀνεύρει τὰ αὐθεντικὰ πατερικὰ κείμενα.

Ὁ Δαρράκιος αἰφνιδίασε τὸ Μακρῆ, ὅταν μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπιχειρημάτων τοῦ ἀπάντησε ὅτι καὶ ὁ Ἐπιφάνιος (ἐννοεῖται ὁ Σαλαμίνος τῆς Κύπρου, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀνέφερε σ' ἐκείνη τὴν ἐπιστολὴ ὁ Δαρράκιος) δίδασκε ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι γεννητὴ καὶ ἀγέννητος. Στὴν ἐπιστολὴ τοῦ 1675 ὁ Βησσαρίων μὲ *ἱερὴ ἀγανάκτηση* ἀπευθύνθηκε ἐκ νέου πρὸς τὸ συνομιλητὴ του καὶ ζήτησε νὰ πληροφορηθεῖ δύο πράγματα: Πρῶτον ποιὸς εἶναι αὐτὸς ὁ Ἐπιφάνιος καὶ ἂν ἀνήκει στοὺς ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας καὶ δευτέρον γιατί κανεὶς ἀπὸ τοὺς ἁγίους δὲν ἔκανε οὔτε ἅν ὑπαινιγμὸ ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Υἱοῦ, κατὰ τὴν ὑπόστασίν του, εἶναι γεννητὴ³⁶⁹. Παράλληλα τοῦ ὑπενθύμισε τὴ φράση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὅτι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ εἶναι μία, ἀμερὴς καὶ ἀδιαίρετη, ἀλλὰ γιὰ τὴ σωτηρία μας φαίνεται νὰ μερίζεται στὰ ὀνόματα τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος: «ὡς ἀδιαίρετός ἐστι καὶ μονοειδὴς ἡ θεία τε

τοῦ Πατρὸς εἶναι ὄνομα τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ὁ Εὐνόμιος ἐνόμιζεν ὅτι τοιοῦτοτρόπως ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ γεννητὸν, εἶναι τῷ Πατρὶ οὔτε ὁμοούσιον, οὔτε ὁμοιούσιον ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀνόμιον καὶ ἑτερούσιον. Ἀγέννητος Θεὸς καὶ γεννητὸς Υἱὸς δὲν δύνανται νὰ ὀρίζουν τὴν αὐτὴν οὐσίαν», καὶ σ. 300: «Οὕτως οὐσία διὰ τὸν Εὐνόμιον εἶναι ἀγέννησις, πατρότης καὶ ἐνέργεια, ὥστε ὁ Μονογενὴς ὡς γεννητὸς καὶ τὸ ἐνεργηθέν, εἶναι ἑτερούσιος καὶ ἀνόμιος τῷ Πατρὶ».

369. Μακρῆ, *Ἐπιστολή*, σ. 89.

καὶ ἀμερῆς τοῦ κρείττονος οὐσία, πρὸς δὲ τὸ χρήσιμον τῆς ἡμετέρας τῶν ψυχῶν σωτηρίας καὶ μερίζεσθαι ταῖς ὀνομασίαις δοκεῖ»³⁷⁰.

Ὁ Δαράκιος στὴν ἀπαντητικὴ του ἐπιστολὴ πρόταξε τὸ ὑπ' ἀριθμὸν δ' ἐρώτημα τοῦ Μακρῆ καὶ τοῦ ἐξήγησε, ὅτι ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει τὸν Ἐπιφάνιο «...οὐχ ὅτι ἅγιον, ἀλλὰ καὶ ἁγίων τὸν μέγιστον, ῥιζοτόμον τῶν αἵρέσεων ἀνυμνοῦσα καὶ στῦλον τῆς πίστεως ἀναγορεύουσα»³⁷¹. Στὴ συνέχεια μὲ ἱκανὰ παραδείγματα ἀπὸ ἔργα τῶν: Γρηγορίου Θεολόγου, Μεγάλου Ἀθανασίου, Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας καὶ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ ἀπέρριψε τὴν κατ' ἐπίνοιαν διάκριση μεταξὺ τῶν τριῶν ὑποστάσεων καὶ τάχθηκε μὲ τὴν ἄποψη τῶν Πατέρων γιὰ τὴν πραγματικὴ τοιαύτη. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς Θείας Οὐσίας ἐπίσης συμφώνησε, ὅτι πράγματι εἶναι μονοειδῆς καὶ ἀδιαίρετη. Ἐξήγησε, μάλιστα, ὅτι ὁ Θεολόγος (Γρηγόριος Νύσσης) ἀποκάλεσε τὴ θεία οὐσία μονοειδῆ καὶ ἀδιαίρετη, ἐπειδὴ ἤθελε νὰ ἀποκρούσει «τὸ τῶν αἵρετιζόντων κακότηες τοῖς εὐσεβέσιν ῥαδίως ἐγκλημα τριθεΐας προσαπτόντων»³⁷². Τέλος τὸν διαβεβαίωσε γιὰ τὴ συμφωνία τῶν πατερικῶν ρητῶν καὶ τὴ *συστράτευση* τους κατὰ τῆς ἀσεβείας τῶν αἵρετικῶν. Τὸ **παράδοξο** ὅμως στὸ θέμα μας εἶναι πὼς ἐπέμεινε, ὅτι ὁ Ἐπιφάνιος (Κύπρου) ἐννόησε τὴ θεία οὐσία ὡς γεννητὴ ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν τοῦ Υἱοῦ: «...τὴν οὐσίαν... ὁ Ἐπιφάνιος... καθὼ κατηγορεῖται κατὰ τῶν ὑποστάσεων, καὶ ταύταις μιᾷ τῇ τοῦ Υἱοῦ προσδιορίζεται, γεννητὴν αὐτὴν προσηγόρευσε...»³⁷³. Σύμφωνα μὲ τὸν Δαράκιο ὁ Ἐπιφάνιος προέβη σ' αὐτὴ τὴ διατύπωση, ἐπειδὴ ἤθελε νὰ ἀποκρούσει τὴν κακοδοξίαν τοῦ Σαβελλίου, «... τοῦ τὰ θεία πρόσωπα συναιροῦντος καὶ τὴν τριάδα συγχέοντος...», καὶ νὰ ἀποδείξει τὴν πραγματικὴ ὑπόστασιν τοῦ Υἱοῦ, «...τοῦτον παρυνποστῆσαι πραγματικῶς καὶ διακρίναι τοῦ Πατρὸς...»³⁷⁴.

Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ μελέτη στὸ ἔργο τοῦ Ἐπιφανίου Σαλαμίνοιο καὶ ἰδιαίτερα στὴν μβ' αἵρεση *Κατὰ Σαβελλιανῶν* στὸ *Πανάριον*, δὲν διαπιστώθηκε ἡ προβολὴ τέτοιας ἀπόψεως ἀπὸ τὸν ἅγιο αὐτὸ τῆς Ἐκκλησίας μας. Ἐπειτα ἀπὸ προσεκτικὴ ἐξέταση ὅλων τῶν σχετικῶν φράσεων τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου δὲ διαπιστώσαμε πούθενά νὰ ἐμπεριέχεται ἡ παραπάνω ἔκφραση. Χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος αὐτὸς τῆς Ἐκκλησίας γράφει γιὰ τὴν *ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς* γέννηση τοῦ Υἱοῦ: «Εἰ ἀγέννητός ἐστιν ὁ Θεὸς τὴν οὐσίαν, οὐκ

370. Γρηγορίου Νύσσης, *Ἐπιστολή* κxvi πρὸς *Εὐάγριον μοναχόν*, MPG 46, 1105 A.

371. Δαράκιου, *Ἐπιστολή*, σ. 90.

372. Δαράκιου, *Ἐπιστολή*, σ. 91.

373. Δαράκιου, *Ἐπιστολή*, σ. 90.

374. Δαράκιου, *Ἐπιστολή*, σ. 90.

ουσίας διαστάσει τὸ γεννηθὲν ἐγεννήθη, ἀλλ' ἐξ οὐσίας ὑποστησάσης αὐτό. Τὴν γὰρ οὐσίαν καὶ γεννητὴν εἶναι καὶ ἀγέννητον οὐδεὶς λόγος εὐσεβῆς ἐπιτρέπει»³⁷⁵. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ὁ Σ. Δαράκιος, στηριζόμενος σὲ κείμενο μὲ παραποιημένη τὴ διδασκαλία τοῦ Ἐπιφανίου, διέδιδε μᾶλλον ἀκούσια ἀπόψεις τῶν Εὐνομιανῶν, γεγονὸς τὸ ὁποῖο μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι οἱ θεολογικὲς ἀναζητήσεις στὰ Ἰωάννινα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη κινήθηκαν σὲ πολὺ ἀκραῖες θέσεις μὲ ἐμφανέστατο τὸν κίνδυνο τῆς διολισθήσεως ἢ ἀκόμη καὶ τῆς παρεκτροπῆς στὴν υἱοθέτηση αἰρετικῶν κακοδοξιῶν καὶ ἀπόψεων. Ἀπορίας ἄξιο ἐπίσης εἶναι, ἂν ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ὁ μέγας θεολόγος καὶ φιλόσοφος τοῦ ΙΖ' αἰ., ὁ ὁποῖος διέμεινε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1663-1669 στὴ Παλαιόπολη Κερκύρας, εἶχε λάβει γνώση αὐτῶν τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Δαρακίου. Ἀπὸ τῆ φρασεολογία τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν διαπιστώνεται πάντως, ὅτι ἡ θεολογικὴ σκέψη στὰ Ἰωάννινα κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1670 εἶχε προχωρήσει στὴν ἐξακρίβωση ὁρῶν καὶ φράσεων, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχαν καταπονήσει τὴν πατερικὴ σκέψη καὶ εἶχαν ἐξαντλήσει τὶς ἀντοχὲς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος³⁷⁶.

Τὸ ἐπόμενο στάδιο τῆς θεμελιώσεως ἀπὸ τὸ Μακρῇ ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα τοῦ κατὰ πόσον οἱ φραστικὲς διατυπώσεις «Υἱὸς τοῦ Θεοῦ» καὶ «Υἱὸς τοῦ Πατρός», ἀντίκεινται μεταξὺ τους ἢ ἀναφέρονται στὸ ἴδιο πρόσωπο. Λέγει ὁ Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος: «Ἐὰν διαζευγμένως λέγωμεν τὸν Υἱόν, ποτὲ μὲν Υἱὸν τοῦ Πατρός, ποτὲ δὲ Υἱὸν Θεοῦ, ἀλλὰ διαζευγμένως αὐτὸν οὐδέποτε νοοῦμεν. Υἱὸς οὖν ἐστὶ τοῦ Πατρός, ὁ Υἱὸς τοῦ κατ' οὐσίαν Θεοῦ· ταῦτόν δὲ τὸ λέγειν Υἱὸν τοῦ Πατρός, τῷ λέγειν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ· ἐπειδὴ εἴ τί ἐστὶ τοῦ προσώπου, τοῦτό ἐστὶ καὶ τῆς τοῦ προσώπου οὐσίας»³⁷⁷. Κοινὴ τέλος εἶναι ἡ διαπίστωση, ὅτι ὅλη ἡ ἀρχαία πατερικὴ παράδοση, διδάσκει τὴν ἰσοτιμία τῶν προσώπων μὲ τὴ διάκριση τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων καὶ τὴν κοινωνία στὸν ἕνα κατ' οὐσίαν Θεό. Ἐνδεικτικὰ γι' αὐτὸ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Μ. Βασιλείου: «...χρὴ οὖν τῷ κοινῷ τὸ ἰδιάζον προστιθέντας, οὕτω τὴν πίστιν ὁμολογεῖν· κοινὸν ἢ θεότης, ἴδιον ἢ πατρότης· συνάπτοντας δὲ λέγειν· πιστεύω εἰς Θεὸν Πατέρα καὶ πάλιν ἐν τῇ τοῦ Υἱοῦ ὁμολογίᾳ τὸ παραπλή-

375. Ἐπιφανίου Κύπρου, *Πανάριον, αἵρεσις ος'*, κατὰ Ἀνομοίων, MPG 42, 536 C.D.

376. Ἐντύπωση πάντως προκαλεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μακρῆς ἐπέμενε στὴν ἐξακρίβωση τῶν ὁρῶν ὅσον ἀφορᾷ τὸ ζήτημα τῆς ἀγεννήτου ἢ γεννητῆς οὐσίας τοῦ Υἱοῦ. Αὐτό, κατὰ τὴ γνώμη μας ἔγινε, ἐπειδὴ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀπαλείψει καὶ τὴν παραμικρὴ ὑποψία στὴ θεολογικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς, ὅτι δῆθεν δηλαδὴ ἡ οὐσία τοῦ Υἱοῦ εἶναι γεννητὴ καὶ ὅτι ἀνήκει στὰ ὑποστατικὰ ἰδιώματα τοῦ Υἱοῦ καὶ ὄχι στὰ κοινὰ γνωρίσματα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

377. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος, *Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Ὁρθοδόξους, Ἐρώτησις ιη'*, MPG 6, 1264D· Μακρῆς 1699, σ. 46.

σιον ποιεῖν, τῷ κοινῷ συνάπτειν τὸ ἴδιον, καὶ λέγειν· εἰς Θεὸν Υἱὸν· ὁμοίως καὶ ἐπὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου κατὰ τὸ ἀκόλουθον τῆς ἐκφωνήσεως τὴν προφορὰν σχηματίζοντας λέγειν· πιστεύω καὶ εἰς τὸ θεῖον Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ὡστε δι' ὅλου καὶ τὴν ἐνότητα σώζεσθαι ἐν τῇ τῆς μᾶς θεότητος ὁμολογίᾳ, καὶ τὸ τῶν προσώπων ἰδιάζον ὁμολογεῖσθαι ἐν τῷ ἀφορισμῷ τῶν περὶ ἕκαστον νοουμένων ἰδωμάτων»³⁷⁸.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ παράθεση ἀπὸ τὸ Μακρῆ τῆς ἀπόψεως τοῦ Ἁγίου Μάρκου Ἐφέσου, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἐξ Ἰωαννίνων λόγιος ἔτρεφε, ὅπως φαίνεται, ἰδιαίτερη συμπάθεια. Ἡ παρεμβολὴ ἐδῶ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἀνθενωτικοῦ ἡσυχαστῆ Εὐγενικοῦ ἔχει μεγάλη σημασία, ἐπειδὴ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ὀρθοδοξία τῆς Ἀνατολῆς, παρὰ τὴν ἀντίθετη γι' αὐτὸ ἄποψη τῆς σχολαστικῆς Δύσεως, διέσωσε καὶ συνέχισε ὁμαλὰ τὴν ἀρχαία πατερικὴ παράδοση τῆς ἐνωμένης Ἐκκλησίας τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων. Λέγει ὁ Μάρκος Ἐφέσου: «...τοιγαροῦν ἐν τῇ θεότητι πρόσωπα τρία, ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱός, καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὁ μὲν Πατὴρ ἐξ οὐδενός, ἀναρχος γάρ· ὁ δὲ Υἱὸς ἐκ τῆς ὑποστάσεως καὶ οὐσίας τοῦ Πατρὸς γεννηθεὶς πρὸ τῶν αἰώνων, ὁμοούσιος αὐτῷ ἐστι· καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἀπ' αἰῶνος καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως καὶ οὐσίας τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, ὁμοούσιόν ἐστι τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ»³⁷⁹.

Ἡ Τριαδικότητα τῶν προσώπων τοῦ Χριστιανικοῦ Θεοῦ ἐγινε γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὴ μὲ τὴν ἐνανθρωπήση καὶ τὴν ἐπίγεια παρουσία τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ὅταν ὁ Ἰησοῦς ἀποκαλοῦσε τὸν ἑαυτοῦ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, αὐτονόητα δήλωνε τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Πατρὸς, ὁ ὁποῖος τὸν γέννησε. Λέγει ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: «...πεφανερωταὶ γάρ τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς ὁ Υἱὸς εἰς ἔννοιαν δηλονότι καὶ εἰς ἀκραιφνῆ θεωρίαν καταστήσας ἡμᾶς, οὐχ ὅτι μόνον εἶη Θεός... οἰκειότερον δέπως ὄνομα, καὶ ἀληθέστερον τῷ Θεῷ, τὸ Πατὴρ· καὶ αὐτὸς ἀπονέμων ὁ Υἱός, ποτὲ μὲν ἔλεγεν, οὐκ ἐγὼ καὶ ὁ Θεός, ἀλλ' ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐσμέν»³⁸⁰. Γράφει καὶ ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας: «εἰ καὶ ἐγίνωσκον τὸν Θεόν, ἀλλ' οὐχ ὥς Πατέρα ἐγίνωσκον, ὥς δὲ δημιουργὸν μόνον. Ὁ δὲ Υἱὸς αὐτὸν Πατέρα ἐφανερώσε, καὶ διὰ λόγων, καὶ δι' ἔργων γνῶριμον ἑαυτὸν καταστήσας· ὁ γὰρ Υἱὸν ἑαυτὸν ἀποδείξας Θεοῦ,

378. Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου, Ἐπιστολὴ τ' α'*, MPG 32,884A· Μακρῆς 1699, σ. 40.

379. Μάρκου Ἐφέσου, *Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς*, MPG 161, 228 D· Μακρῆς 1699, σ. 14.

380. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην, Κεφ. ιζ'*, MPG 74, 500A, B· Μακρῆς 1699, σ. 8.

εὐδηλον, ὅτι καὶ Πατέρα ἐκείνον συναπεδείκνυνε»³⁸¹. Πολλὰ εἶναι βέβαια τὰ γεγονότα καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύεται ἡ τριάδα τῶν προσώπων τοῦ ζῶντος Θεοῦ. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἡ Βάπτισή του στὸν Ἰορδάνη, τὴν ὁποία ἀναλύει ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος: «...καὶ ἦν ἰδεῖν θεωρίαν φρικώδη· ἦψατο μὲν τῆς κορυφῆς τοῦ δεσπότης σύντρομος ὁ Ἰωάννης... Πνεύματος δὲ χάρις ἐν εἶδει περιστερᾶς τῇ τοῦ δεσπότης κεφαλῇ προσφοιτῶσα, τὴν τοῦ Ἰωάννου δεξιὰν παρωθεῖτο... Εἶτα ὡς ἀποκρινάμενος τοῖς πλῆθεσι, τίς ἐστὶν οὗτος πρὸς ἀλλήλους ζητοῦσιν, ἐβόησεν ὁ Πατὴρ λέγων, οὗτος ὁ Υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ εὐδόκησα»³⁸². Ὅσο γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ τῶν μαθητῶν του στὸν κόσμος, ὑπογραμμίζει ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: «...ἀλλὰ καὶ βαπτίζειν πάντα τὰ ἔθνη τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς ἐπιτάξας, οὐκ εἰς ὄνομα τοῦ Θεοῦ τοῦτο δρᾶν, ἀλλ' εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, διαρρήδην ἐνομοθετεῖ»³⁸³.

Μὲ τὴν ὁρολογία τῆς οὐσίας, τῆς φύσεως, τῆς ὑποστάσεως καὶ τοῦ προσώπου στὸν τριαδικὸ Θεὸ προσπάθησε ὁ Μακρῆς νὰ ἐρμηνεύσει διὰ τῶν *Πατέρων* τὰ γνωρίσματα τῶν τριῶν ὑποστάσεων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Ἐπέμενε στὴ χρῆση τοῦ ὅρου «ἀίδιον» καὶ τῆς ὁμώνυμης σχέσεως τοῦ β' καὶ γ' προσώπου πρὸς τὸν Πατέρα, γιὰ νὰ ἀποδείξει, ὅτι δὲν ὑπῆρξε καμμιά χρονικὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία ὁ Πατὴρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, δὲν εἶχαν **ἀπὸ τῆ φύσεως** τὰ κοινὰ γνωρίσματα τῆς οὐσίας καὶ τὰ προσωπικὰ ὑποστατικά τους ιδιώματα. Λέγει ὁ Ἐπιφάνιος Κύπρου: «...οὐκ ἦν τοίνυν χρόνος πρὸ Υἱοῦ, ἐπειδὴ οὐ διὰ χρόνων ὁ Υἱὸς γέγονεν, ἀλλὰ διὰ Υἱοῦ χρόνοι, καὶ ἄγγελοι, καὶ τὰ ἄλλα πάντα κτίσματα. **Οὐκ ἦν χρόνος ποτέ ὅτε οὐκ ἦν Υἱός. Οὐδὲ ἦν ποτέ ὅτε οὐκ ἦν Πνεῦμα**»³⁸⁴. Γράφει περὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας: «καὶ Πατὴρ ἐστὶν οὐ ψευδωνύμως, ἔχων ἐν ἑαυτῷ, καὶ ἐξ ἑαυτοῦ τὸ ἴδιον γέννημα, σύνδρομον τε καὶ **συναῖδιον** τῇ ἰδίᾳ φύσει. Γεγέννηκε γὰρ οὐκ ἐν χρόνῳ τὸν τῶν αἰώνων δημιουργόν»³⁸⁵. Γιὰ τὴν σχέση τῆς ἀϊδιότητος τοῦ **Μονογενοῦς** Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα λέγει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «...οὐκοῦν ὁ πάντα

381. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, ιδ', θ'*, MPG 124, 210C· Μακρῆς 1699, σ. 9.

382. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τὰ Ἅγια Θεοφάνεια*, MPG 50, 808 Γρ. 1-16, 17-19, 21-24· Μακρῆς 1699, σσ. 11-12.

383. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην, Κεφ. ιζ'*, MPG 74, 500BC· Μακρῆς 1699, σ. 8.

384. Ἐπιφανίου Κύπρου, *Λόγος εἰς τὸν Ἀγκυρωτόν*, MPG 43, 156D· Μακρῆς 1699, σ. 46.

385. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην, Κεφ. ιζ'*, MPG 74, 500 AB· Μακρῆς 1699, σ. 8.

τὰ τοῦ Πατρὸς ἔχων, καὶ ἐν πάσῃ τῇ δόξῃ τοῦ Πατρὸς θεωρούμενος, ὥσπερ ἐν τῷ ἀτελευτήτῳ τοῦ Πατρὸς ὢν, ζωῆς τέλος οὐκ ἔχει, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἀνάρχῳ τοῦ Πατρὸς ὢν, ἀρχὴν ἡμερῶν οὐκ ἔχει, ὡς φησιν ὁ ἀπόστολος· ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστι, καὶ ἐν τῇ αἰδιότητι τοῦ Πατρὸς καθορᾶται, καὶ τούτῳ μάλιστα τῷ τρόπῳ τὸ διὰ πάντων τῆς εἰκόνης ἀπαράλλακτον, πρὸς τὸ οὐ ἔστιν εἰκὼν θεωρεῖται... ἀληθὴς ὁ λόγος ἐν τούτοις εὐρίσκεται, ὁ εἰπὼν· ὁ ἑωρακὴς ἐμέ, ἑώρακε τὸν Πατέρα... οὕτω τὸ συναφές καὶ **αἰδιδιον** τῆς ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑπάρξεως τοῦ Μονογενοῦς παραδιδούς ὁ ἀπόστολος, ἀπαύγασμα δόξης τὸν Υἱὸν κατωνόμασε»³⁸⁶.

iv. Ὁ Ἀγγελικὸς κόσμος – Ὁ Διάβολος³⁸⁷.

Σύμφωνα μὲ τὴν Ἁγία Γραφή ὁ ἀόρατος, πνευματικὸς καὶ ἀγγελικὸς κόσμος προηγήθηκε τοῦ ὁρατοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀναφερόμενος στὸ ἐδάφιο Ἰωβ 38,7 ἐπισημαίνει τὴ δημιουργία τῶν ἀγγέλων πρὶν ἀπὸ τὸ ὑλικὸ σύμπαν καὶ γράφει χαρακτηριστικά: «...ὅτι γὰρ ἐκεῖνοι πολλῶ ταύτης πρεσβύτεροι, ἄκου τί φησιν ὁ Θεὸς τῷ Ἰωβ διαλεγόμενος. Ὅτε ἐγένετο ἄστρα ἤνεσάν με πάντες ἀγγελοί μου, καὶ ὑμνησαν φωνῇ μεγάλη...»³⁸⁸. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐπίσης τοποθετεῖ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τὸν ἀόρατο καὶ τὸν ὁρατὸ ὑλικὸ (σύμπαν) κόσμος: «...Συντελέσας γὰρ ὁ Κτίστης τὸν ἀπλοῦν καὶ νοερώτατον τῶν ἀοράτων κόσμον, μεθ' ὃν καὶ τὸν ὑλικὸν τοῦτον καὶ ὀρώμενον τὸν ἐκ τεσσάρων στοιχείων συγκείμενον, τότε φησί· ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν...»³⁸⁹.

Ὁ ἀόρατος νοερὸς ἀγγελικὸς κόσμος τῶν ἀγαθῶν καὶ πονηρῶν πνευμάτων λειτουργεῖ μὲ βάση μία κλιμακωτὴ διαφοροποίηση. Οἱ ἀγαθοὶ ἄγγελοι, κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν τάξιν καὶ τὸ φωτισμὸ: «... (διακρίνονται) τῷ φωτισμῷ καὶ τῇ στάσει· ἥτοι πρὸς τὸν φωτισμὸν τὴν στάσιν ἔχοντες, ἢ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ φωτισμοῦ μετέχοντες, καὶ ἀλλήλους φωτίζοντες, διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς τάξεως ἢ τῆς φύσεως...»³⁹⁰. Ὑπάρ-

386. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίον, Λόγος η'*, MPG 45, 772D, 773A, 773B· Μακρῆς 1699, σ. 53.

387. Μακρῆς 1699, σσ. 19-30. Παραπομπές: 34.

388. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Ἀποδείξεις τῆς τοῦ Θεοῦ Προνοίας ἢ διὰ τῆς κτίσεως, Λόγος α'*, MPG 52, 491 Γρ. 59-61 καὶ 492 Γρ. 1· Μακρῆς 1699, σ. 19.

389. Γρηγορίου Νύσσης, *Τί ἐστι τὸ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν*, MPG 44, 1328B· Μακρῆς 1699, σ. 19.

390. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ Ἀγγέλων, Κεφ. ιη'*, Βιβλίον β', MPG 94, 872A· Μακρῆς 1699, σ. 21.

χει στενή σχέση μεταξύ τῶν ἀγαθῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ὁποία δηλώνεται μεταξύ τῶν ἄλλων καὶ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ προστασία, τὴν ὁποία παρέχουν σὲ κάθε χριστιανό. Ὁ Μέγας Βασιλείος τονίζει σχετικὰ: «Παντὶ πεπιστευκότη εἰς τὸν Κύριον ἄγγελος παρεδρεῖται, ἔαν μήποτε αὐτὸν ἡμεῖς ἐκ τῶν πονηρῶν ἔργων ἀποδιώξωμεν...»³⁹¹.

Ἀντίθετα μὲ τοὺς ἀγαθοὺς οἱ πονηροὶ ἄγγελοι ἐργάζονται πάντα γιὰ τὸ κακὸ τῶν ἀνθρώπων, σύμφωνα μὲ τὸ βαθμὸ πονηρίας ποὺ κατέχουν. Ὡστόσο δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ προκαλέσουν ὁποιαδήποτε βλάβη, ἂν δὲν τοὺς δοθεῖ ἡ δυνατότητα ἀπὸ τὸ δημιουργὸ Θεὸ καὶ δὲν ἔχουν τὴν αὐτόβουλη προαίρεση καὶ συγκατάθεση τῶν ἀνθρώπων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ οἱ Πατέρες εἶναι ἀπόλυτα σαφεῖς καὶ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων γράφει: «...αὐτεξούσιός ἐστιν ἡ ψυχὴ, καὶ ὁ διάβολος τὸ μὲν ὑποβάλλειν δύναται, τὸ δὲ ἀναγκάσαι παρὰ προαίρεσιν, οὐκ ἔχει τὴν ἐξουσίαν...»³⁹². Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐπίσης σημειώνει γιὰ τὸ ἴδιο θέμα: «...καὶ οὐκ ἂν τολμήσειεν οὐδενὶ τῶν ὁμοδούλων ἀπιθέσθαι, μὴ πρότερον ἄνωθεν τὴν ἐξουσίαν λαβὼν καὶ τί λέγω τῶν ὁμοδούλων; Οὐδὲ χοίρων κατατολμῆσαι ὑπέμεινεν, ἕως ὅτε αὐτὸς ἐπέτρεψεν...»³⁹³. Ὁ ἐν ἀγίοις Μάξιμος ὁ Ὁμολογητὴς ὑπογραμμίζει: «Ἐνευ τῆς θείας συγχωρήσεως, οὐδὲ αὐτοὶ οἱ δαίμονες κατ' οὐδὲν ὑπουργεῖν δύνανται τῷ Διαβόλῳ ἵνα καθὼς οἶδε γὰρ αὐτὸς ὁ Θεός, ὅπως μετὰ τῆς δεούσης φιλανθρώπου καὶ ἀγαθῆς προνοίας συγχωρεῖ τῷ διαβόλῳ διὰ τῶν αὐτοῦ ὑπουργῶν, τὰς ἐφ' οἷς ἡμάρτομεν διαφόρους ποιεῖσθαι τιμωρίας...»³⁹⁴.

Ἡ Σταύρωση καὶ ἡ Ἀνάσταση τοῦ Κυρίου σήμαναν τὸ ὀριστικὸ τέλος τῆς τυραννικῆς ἐξουσίας τοῦ Διαβόλου ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων, γεγονός τὸ ὁποῖο τονίζεται ἀπὸ ὅλους τοὺς Πατέρες. Ὁ Μέγας Βασιλείος γράφει μεταξύ τῶν ἄλλων καὶ τὰ παρακάτω: «...ἐπεὶ οὖν ἐξεβλήθη ἡ πονηρὰ αὐτοῦ τυραννίς, καὶ ἐκαθάρθη ὁ περίγειος τόπος διὰ τοῦ σωτηρίου πάθους, τοῦ εἰρηνεύσαντος τὰ ἐπὶ τῆς γῆς, καὶ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, κηρύσσεται λοιπὸν ἡμῖν ἡ Βασιλεία τῶν οὐρανῶν»³⁹⁵. Γιὰ τὸ μέγα ἁμάρτημα τῆς ἰσοθείας, τὴν ὁποία ἐπεδίωξε ὁ Διάβολος, δὲ συγχωρήθηκε ἀπὸ τὸν Κύριο, ἐπειδὴ κινήθηκε αὐτόβουλα καὶ

391. Βασιλείου Μεγάλου, *Εἰς τὸν ΛΓ' Ψαλμόν*, τ. α', MPG 29, 364B· Μακρῆς 1699, σ. 22.

392. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις δ'*, MPG 33, 481B· Μακρῆς 1699, σ. 23.

393. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον*, Ὁμιλία ιθ', MPG 57, 282 Γρ. 38-42· Μακρῆς 1699, σ. 23.

394. Μάξιμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐρώτησις κς'*, MPG 90, 348 A, *Ἐκατοντάς α'*, *Κεφ. πγ'*, τ. α'· Μακρῆς 1699, σ. 24.

395. Βασιλείου Μεγάλου, Ὁμιλία Θ', *ὅτι οὐκ ἐστιν αἷτιος κακῶν ὁ Θεός*, MPG 31, 352C· Μακρῆς 1699, σ. 25.

αὐτοπροαίρετα. Τὸ ἀντίτιμο τῆς παρακοῆς του εἶναι ἡ αἰώνια κόλαση. Ἀντίθετα ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸ ἴδιο ἁμάρτημα ἔτυχε τῆς θείας συγχωρήσεως, ἐπειδὴ στὴ συγκεκριμένη του ἐνέργεια ὑποκινήθηκε ἀπὸ τὸ Διάβολο, ὁ ὁποῖος πάντα μισεῖ τὸ ἀνθρώπινο γένος καὶ ἐπιδιώκει τὸ κακὸ του. Πάντως καὶ οἱ δύο ἔχασαν τὰ ἀρχικά τους προνόμια καὶ τὴ δυνατότητα τῆς μετάνοιας, ὁ μὲν ἄνθρωπος μὲ τὸ θάνατο ποὺ εἰσῆλθε στὴ ζωὴ του, ὁ δὲ διάβολος μὲ τὴν ἰσόβια ἐκπτώση ἀπὸ τὰ ἀρχικά του ἀξιώματα. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς γράφει γιὰ τὸ θέμα: «...διὸ τῷ Διαβόλῳ καὶ τοῖς δαίμοσιν αὐτοῦ ἡτοίμασται τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον, καὶ ἡ κόλασις ἡ αἰώνιος, καὶ τοῖς ἐπομένοις αὐτῷ. Χρὴ δὲ γινγνώσκειν, ὅτι ὅπερ ἐστὶ τοῖς ἀνθρώποις ὁ θάνατος, τοῦτο τοῖς ἀγγέλοις ἡ ἐκπτώσις. Μετὰ γὰρ τὴν ἐκπτώσιν οὐκ ἔστιν αὐτοῖς μετάνοια, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς ἀνθρώποις μετὰ θάνατον»³⁹⁶.

ν. Ὁ ὁρατὸς κόσμος – Ὁ ἄνθρωπος³⁹⁷.

Ὁ ἄνθρωπος, τὸ τελευταῖο καὶ τελειότερο δημιούργημα τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Ἀγίῳ Πνεύματι, ὡς σύνθετος ἀπὸ σῶμα καὶ ψυχὴ ἀποτελεῖ, κατὰ τὸ Δαμασκηνό, τὸ σύνδεσμο μεταξὺ τοῦ ἀοράτου καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου: «Ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἄκακον, εὐθὴ, ἐνάρετον, ἄλυπον, ἀμέριμνον, πάσῃ ἀρετῇ κατηγλαϊσμένον, πᾶσιν ἀγαθοῖς κοιῶντα, οἷόν τινα κόσμον δεύτερον, ἐν μεγάλῳ μικρόν»³⁹⁸. Μὲ ἔμφαση τονίζεται ἡ πνευματικὴ συγγένεια τοῦ Κτίστη πρὸς τὸ τελευταῖο κτίσμα του ἀπὸ τὸν Ἰσιδωρο Πηλουσιώτη: «Ἀρχῆς γὰρ καὶ βασιλείας ἐστὶν εἰκὼν ὁ ἄνθρωπος, οὐκ οὐσίας· εἰ δὲ εὖ πράξῃ καὶ ἀρετῆς εἰ γὰρ καὶ ἀθάνατον ὀριζόμεθα εἶναι τὴν νοερὰν ψυχὴν, ἀλλ' οὐ τῆς θειοτάτης ἐκείνης καὶ ἀνάρχου φύσεως ὁμοούσιον, ἀλλὰ τοσοῦτον ἀπέχουσαν, ὅσον εἰκὼς κτίσμα τοῦ κτίσαντος»³⁹⁹. Σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου ἦταν τὸ καθ' ὁμοίωσιν, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς αὐτοπροαίρετης ἐπιλογῆς καὶ πορείας τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀξία τῆς προαιρέσεως καὶ τοῦ αὐτεξουσίου διαφαίνεται ἀπὸ τὴ διαφορὰ τῶν λόγων τοῦ Θεοῦ πρὶν καὶ μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπισημαίνεται θαυμάσια ἀπὸ τὸν ἴδιο πατέρα: «Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ καθ' ὁμοίωσιν· ὕστερον δὲ καὶ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα Θεοῦ ἐποίησεν αὐτόν»

396. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ Διαβόλου καὶ δαιμόνων*, Κεφ. ιθ', Βιβλίο β', MPG 94, 877B· Μακρῆς 1699, σ. 28.

397. Μακρῆς 1699, σσ. 30-45. Παραπομπές: 41.

398. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ ἀνθρώπου*, MPG 94, 921A· Μακρῆς 1699, σ. 31.

399. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, ἐπιστ. 4ε', *Ἰσιδώρου Διακόνῳ*, βιβλίο γ', MPG 78, 701A· Μακρῆς 1699, σ. 32.

οὐ προστεθέντος τοῦ καθ' ὁμοίωσιν, ἵνα ἐκ προαιρέσεως γένηται καθ' ὁμοίωσιν»⁴⁰⁰.

1. Τὸ προπατορικό ἀμάρτημα καὶ τὸ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο

Ὁ ἄνθρωπος ὅμως ἀντὶ νὰ κινηθεῖ στοῦ κατὰ φύσιν δρομολόγιο, πού τοῦ χάραξε ὁ Θεός, καὶ στὸν καθ' ὁμοίωσιν προορισμό του, ἔπεσε στὴν πλεκτάνη τοῦ Διαβόλου καὶ περιῆλθε στὴν παρὰ φύσιν κατάσταση τῆς ἐξομώσεως μὲ τὰ κτήνη. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὸ Θεὸ ὁ ἄνθρωπος, ἔχασε βέβαια τὸ καθ' ὁμοίωσιν, διατηρεῖ ὡστόσο ἀκόμη ἀμαυρωμένο τὸ κατ' εἰκόνα καὶ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπιχειρεῖ τὴν ἐπιστροφή στὴν προπρωτική του κατάσταση καὶ τὴν ἀρχική του πορεία, ὅπως γράφει καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος: «Καινὴ πάλιν κτίσις μεταλαμβάνουσα τοῦ Πνεύματος, οὐπερ ἐστερημένη πεπαλαίωτο. Εἰκὼν πάλιν Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος, ἐκπεσὼν τῆς ὁμοιότητος τῆς θείας, καὶ παρασυμβληθεὶς κτήνεσιν ἀνοήτοις, καὶ ὁμοιωθεὶς αὐτοῖς, ὁμοιωθεὶς τοῖς ἀλόγοις κατὰ τὸν θάνατον»⁴⁰¹.

2. Τὸ αὐτεξούσιο καὶ ἡ ἐλεύθερη Βούληση

Σκοπὸς ἐπομένως τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ ἐπαναφορὰ τοῦ ἀνθρώπου στὸν κατὰ φύσιν προορισμό του σύμφωνα καὶ μὲ τὰ λόγια τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας: «Ἐπειδὴ δὲ ἄνθρωπος γέγονεν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, δέχεται τὸ Πνεῦμα παρὰ τοῦ Πατρὸς ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν (οὐχ ἑαυτῷ τι λαμβάνων ἰδικῶς· αὐτὸς γὰρ ὁ τοῦ Πνεύματος χορηγός) ἵνα τῇ φύσει διασώσῃ λαβὼν ὡς ἄνθρωπος, καὶ ριζώσῃ πάλιν ἐν ἡμῖν τὴν ἀποφοιτήσασαν χάριν ὁ μὴ εἰδὼς ἁμαρτίαν»⁴⁰². Στὴν ἐπαναφορὰ αὕτῃ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κατ' εἰκόνα καὶ τὸ καθ' ὁμοίωσιν ἀποφασιστικὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ αὐτεξουσίου, τῆς προαιρέσεως καὶ τῆς ἐλεύθερης βουλήσεώς του γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν καλῶν ἔργων. Πράγματι ἡ σημασία τῶν καλῶν ἔργων ἐπιση-

400. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, ἐπιστ. ζε', Ἰσιδῶρω Διακόνῳ, βιβλίο γ', MPG 78, 804A. Μακρῆς, 1699, σ. 32.

401. Βασιλείου Μεγάλου, Κατ' Εὐνομίου, Λόγος ε', Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅτι οὐ κτίσμα, MPG 29, 728 A· Μακρῆς 1699, σ. 32.

402. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, Κεφ. α', MPG 73, 205D, 208A· Μακρῆς 1699, σ. 118.

μαίνεται ιδιαίτερα ἀπὸ τὸ Μακρῆ καὶ ἡ ἰσότιμη ἀξία τους μὲ τὴν πίστη ἀποτελοῦν τὶς δύο βασικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν κληρονομία τῆς αἰώνιας ζωῆς καὶ τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν.

3. Ἡ πορεία πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Ὁ θεῖος Προορισμός, ἡ θεία Πρόνοια καὶ Παντοδυναμία.

Ἡ συμβολὴ τῶν ἔργων στὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ βασικὴ ἀρχὴ τῆς Ὁρθόδοξης διδασκαλίας, ὅπως φαίνεται μέσα ἀπὸ τὴν Ἀγία Γραφὴ καὶ τὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ τονισμὸς τῆς σημασίας της ἦταν ἀναγκαῖος γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Προτεσταντικῶν κακοδοξιῶν, οἱ ὁποῖες, ὡς γνωστόν, ὑπερτόνιζαν τὴ Χάρη τοῦ Θεοῦ, τὴν πίστη καὶ τὴ μελέτῃ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, ἀπορρίπτοντας τὴν προσωπικὴ συμβολή, τὰ ἔργα μετανοίας καὶ τὴν Ἱερὰ Παράδοση. Μέσα στὸ περιβάλλον τῆς Ἐκκλησίας ὁ ἀνθρώπος δὲν εἶναι σωστὸ νὰ ἔχει μόνο ὑπερβολικὴ πεποίθηση στὴ φιλάνθρωπία καὶ στὴ χάρη τοῦ Θεοῦ, ἐπειδὴ πρέπει παρὰλλῆλα νὰ ὑπολογίζει καὶ τὴ δικαιοσύνη τοῦ δημιουργοῦ μας κατὰ τὴ μέλλουσα κρίση καὶ τὴν ἀνταπόδοση τῶν ἔργων μας. Οὔτε πάλι πρέπει νὰ ἐκλαμβάνει τὸν προορισμὸ, τὴν πρόνοια καὶ τὴν πρόγνωση τοῦ Θεοῦ ὡς ἐνέργειες ποὺ καταδυναστεύουν τὴν προσωπικὴ του ὑπόσταση μὲ τὴ στέρξη τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν προσωπικῶν του δικαιωμάτων. Ὅλοι οἱ Πατέρες μὲ σύμφωνη γνώμη διδάσκουν ὅτι ὅλα ὅσα δημιούργησε ὁ Θεὸς εἶναι «καλὰ λίαν» καὶ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ στὸν κόσμον εὐθύνεται κατὰ κύριο λόγο ὁ ἀνθρώπος. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ Θεὸς δι' ἀγαθότητα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παράγει τὰ γινόμενα, καὶ τῶν ἐσομένων προγνώστης ἐστίν... ποιεῖ τοιγαροῦν ὁ Θεὸς ἀγαθὰ ἅπαντα ἃ ποιεῖ· ἕκαστος δὲ ἐξ οἰκείας προαιρέσεως καλὸς τε καὶ κακὸς γίνεται»⁴⁰³. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἐπίσης λέγει: «οὐδεμία τοῦ κακοῦ γένεσις ἐκ θείου ἑαυτῆς βουλήματος τὴν ἀρχὴν ἔσχεν· ἥ γὰρ ἂν, ἔξω μέμψεως ἦν ἢ κακία, Θεὸν ἐπιγραφωμένη ποιητὴν καὶ Πατέρα, ἀλλ' ἐμφύεται πως τὸ κακὸν ἑνδοθεν, τῇ προαιρέσει τότε συνιστάμενον, ὅταν τις ἀπὸ τοῦ καλοῦ γένηται τῆς ψυχῆς ἀναχώρησις»⁴⁰⁴.

Ὁ ζῶν Θεὸς σὲ κάθε περίπτωση προορίζει πάντα γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τὸ

403. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Βιβλίον δ', Κεφ. 4δ' Τίνος ἔνεκεν προγινώσκων ὁ Θεὸς τοῦ ἁμαρτάνειν καὶ μὴ μετανοεῖν μέλλοντας ἔκτισεν*, MPG 94, 1197AB· Μακρῆς 1699, σ. 35.

404. Γρηγορίου Νύσσης, *Μέγας Κατηχητικὸς Λόγος*, Κεφ. ε', MPG 45, 24D. Μακρῆς 1699, σ. 37.

ἀγαθὸ μὲ τῇ συνεργασίᾳ τοῦ αὐτεξουσίου καὶ τῆς ἀνθρώπινης θελήσεως. Ὁ δημιουργὸς μας προνοεῖ γιὰ ὅλα τὰ πλάσματά του καὶ εἰδικὰ γιὰ τὸν ἄνθρωπο μεταχειρίζεται ποικίλους τρόπους γιὰ νὰ τὸν ἐπαναφέρει κοντὰ του. Γράφει σχετικὰ ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «ἐν ταῖς ποικίλαις πρὸς τοὺς ἀνθρώπους θεοφανεῖαι καὶ κατὰ ἄνθρωπον σχηματίζεται, καὶ ἀνθρωπικῶς φθέγγεται, καὶ ὀργήν, καὶ ἔλεον, καὶ τὰ τοιαῦτα ὑποδύεται πάθη, ὥς ἂν διὰ πάντων τῶν καταλλήλων ἡμῖν χειραγωγεῖτο ἡ νηπιώδης ἡμῖν ζωή, διὰ τῶν τῆς προνοίας λόγων τῆς θείας φύσεως ἐφαπτομένη»⁴⁰⁵.

4. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου

Ὁ ἄνθρωπος εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸ Μέγα Βασίλειο, «σύνθετος ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος· ἡ σὰρξ ἀπὸ γῆς, ἡ ψυχὴ οὐρανία»⁴⁰⁶. Ἡ ψυχὴ, κατὰ τὸ Χρυσόστομο, χορηγεῖται μετὰ ἀπὸ τῇ δημιουργίᾳ τοῦ σώματος: «πρότερον ἀπὸ τοῦ χοῦς τὸ σῶμα δημιουργεῖται, καὶ μετὰ ταῦτα ἡ ζωτικὴ δύναμις αὐτοῦ δίδεται, ὅπερ ἐστὶν ἡ τῆς ψυχῆς οὐσία»⁴⁰⁷ καὶ εἶναι ἀθάνατη. Τὴ θέσιν αὐτὴ διατύπωσε ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ φράση ὅτι: «οὐκ ἔστι ὁ Θεός, Θεὸς νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων» (Ματθ. 22,31). Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας ἐρμηνεύοντας τὸ σχετικὸ χωρίο λέγει: «Ὁ Κύριος ἐνιστάμενος πρὸς τὴν αἵρεσιν τῶν Σαδδουκαίων, δογματιζόντων μὴ εἶναι τὴν ψυχὴν ἀθάνατον, ἀλλὰ πάντῃ διαφθεῖρεσθαι, φησὶν· ὅτι οὐκ ἔστι ὁ Θεός, Θεὸς νεκρῶν, τοῦτέστι τῶν ὡς ὑμῖν δοκεῖ φθειρομένων παντελῶς, ἀλλὰ ζώντων· τοῦτέστι τῶν ἀθανάτων ἐχόντων τὴν ψυχὴν καὶ ἀναστησομένων, εἰ καὶ νῦν νεκροὶ εἰσι»⁴⁰⁸.

405. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Ἐννομίον, Λόγος ιβ' (2ος)*, MPG 45, 1049D· Μακρῆς 1699, τ. β', σ. 45.

406. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν, Λόγος β'*, MPG 30, 140A· Μακρῆς 1699, τ. β', σ. 43.

407. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν εἴσοδον τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, Ὁμιλίαι εἰς τὴν Γένεσιν, ιγ'*, MPG 53, 107 Γρ. 51-53· Μακρῆς 1699, τ. α', σ. 44.

408. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Ἐρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*, MPG 123, 392C· Μακρῆς 1699, σ. 43.

vi. *Ἡ Χριστολογία*⁴⁰⁹.

1. **Ἡ θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ**

Ὅπως δείχνει τὸ ὑλικὸ τῆς θεμελιώσεως στὴν *Ὁμολογία Μακρῆ*, ἡ ἔννοια τοῦ ὄρου «φύσις», ἡ σχέση της κυρίως μὲ τὴν ὑπόσταση, τὴν οὐσία καὶ τὸ πρόσωπο, ἀπασχόλησε τὸν Γιαννιώτη διδάσκαλο στὴ θεμελίωση τῆς ὀρθόδοξης ἀπόψεως γιὰ τὸ χριστολογικὸ δόγμα. Αὐτὸ τὸ ὁποῖο σὲ πρώτη φάση τὸν ἐνδιέφερε, ἦταν νὰ ἀποδείξει, ὅτι ὁ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο, τὸ β' πρόσωπο τῆς Ἀγίας Τριάδος, τὸ ὁποῖο ἔλαβε σὰρκα καὶ ἐγινε ἄνθρωπος. Ἡ φράση ἐπομένως τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννου «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος» δὲν ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ κατηγορήματος σύμφωνα μὲ τὴν ἀριστοτελικὴ *Λογική*, οὔτε ὅτι ἡ ἐμπρόθετη δοτικὴ *Ἐν ἀρχῇ* ἀναφέρεται στοῦ πρόσωπο τοῦ Πατρὸς καὶ οὔτε εἶναι προσδιορισμὸς μὲ χρονικὴ σημασία. Λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «Ἀρχὴ δὲ τοῦ παντός ὁ Πατήρ· ἀλλ' ἐν τῇ ἀρχῇ ταύτῃ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι κεκήρυκται· **ἐκεῖνο ὧν κατὰ τὴν φύσιν**, ὅπερ ἐστίν ἡ ἀρχή. Θεὸς γὰρ καὶ ἡ ἀρχή, καὶ ὁ ἐν τῇ ἀρχῇ ὧν Λόγος Θεὸς ἐστὶ. Τῆς δὲ ἀρχῆς τὸ αἰδίδιον ἐνδεικνυμένης, καλῶς ὁ Ἰωάννης ἐν τῇ ἀρχῇ συνάπτει τὸν Λόγον, ἐν αὐτῇ εἶναι λέγων τὸν Λόγον»⁴¹⁰.

Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἐπομένως εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἢ Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Πατρὸς, *γεννητὸς* ἐκ τοῦ Πατρὸς, ὁ ὁποῖος σὲ κάποια χρονικὴ στιγμή, ποὺ ἐκεῖνος ἐπέλεξε, ἔλαβε καὶ τὴν ἀνθρώπινη μορφή στοῦ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης ἐρμηνεύει σχετικὰ: «Τὴν ἄχρονον καὶ αἰδίδιον καὶ ἀμεσίτευτον, καὶ παντὸς λόγου καὶ νοῦ κρείττονα πρόοδον τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ Πατρὸς, γέννησιν καλοῦσιν αἱ γραφαί, οὐχ ἵνα πάθος ὑπογράψωσιν, ἀλλ' ἵνα τὸ ὁμοούσιον στήσωσιν· ὁμοούσια γὰρ τρώντι τὰ τικτόμενα τοῖς τίκτουσιν. Ἵνα δὲ μὴ νεώτερον ἐπινοηθεῖ, ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, φασίν, εἴτα καὶ τὴν σχέσιν κηρύττουσιν τὴν πρὸς τὸν Πατέρα· καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν· εἴτα καὶ τὴν ἀξίαν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος. Ἐκ μὲν τοῦ Υἱοῦ τὸ ὁμοούσιον, ἐκ δὲ τοῦ Λόγου τὸ ἀπαθές, ἐκ δὲ τοῦ ἐν ἀρχῇ εἶναι, τὸ συναἰδίδιον· ἐκ δὲ τοῦ πρὸς Θεὸν εἶναι, τὴν πρὸς τὸν Πατέρα οἰκειότητα·

409. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον*, MPG 123, 392C· Μακρῆς 1699, σ. 43.

410. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίον Λόγος η'*, MPG 45, 776D, 777A· Μακρῆς 1699, σ. 116.

διὰ δὲ τοῦ Θεοῦ εἶναι, τὴν ἀξίαν αὐτοῦ καταμαθόντες»⁴¹¹. Ὁ Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος: «...εἷς οὖν ἐστὶν ὁ τῶν ἀπάντων Θεὸς ἐν Πατρὶ καὶ Υἱῷ καὶ Ἀγίῳ Πνεύματι γνωριζόμενος· ἐπεὶ γὰρ ἐκ τῆς οἰκείας οὐσίας ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν ἀπογέννησεν, ἐκ δὲ τῆς αὐτῆς τοῦ Πνεύματος προήγαγεν, εἰκότως ἂν τὰ τῆς αὐτῆς καὶ μιᾶς οὐσίας μετέχοντα, τὰ τῆς αὐτῆς καὶ μιᾶς θεότητος ἡξίωνται...»⁴¹².

2. Οἱ δύο φύσεις τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ

Γιὰ τὸ μέγα μυστήριο τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Υἱοῦ, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ κατὰ φύσιν Θεὸς καὶ ὁ κατὰ φύσιν ἄνθρωπος συναποτελοῦν μία ὑπόσταση, θέμα τὸ ὁποῖο ἀπασχόλησε τὴν θεολογικὴ σκέψη γιὰ πολλοὺς αἰῶνες καὶ ταλαιπώρησε τὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα, ὁ Μακρὴς προσπάθησε μὲ τὰ κατάλληλα ἀποσπάσματα νὰ θεμελιώσῃ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία. Σὲ ἀντίθεση δηλαδή μὲ τὸν τριαδικὸ Θεό, ὅπου οἱ τρεῖς ὑποστάσεις ἀνήκουν στὴ μία φύση, στὸν Ἰησοῦ Χριστό, οἱ δύο φύσεις ἀποτελέσαν μία ὑπόσταση. Τὴν ἔνωση τῶν δύο φύσεων στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀδυνατοῦσε νὰ κατανοήσῃ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ σκέψη, ἂν καὶ ἀποτελοῦσε τὸ ἀπαύγασμα τῆς πλέον ἐξελιγμένης φιλοσοφίας τῶν πολιτισμῶν τοῦ κόσμου. Αὐτὸ ποὺ δὲν μπορούσε ὅμως νὰ κάνει περὶ τοῦ θέματος ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ φιλοσοφία, ἀνέλαβε νὰ διατυπώσῃ ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ γλῶσσα μὲ τὴν πληρότητα καὶ τὴ σαφήνεια ποὺ τὴν διακρίνει. Ἀπὸ τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἐγινε ἐμφανές, ὅτι γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ὀρθόδοξης πίστεως ἦταν ἀπαραίτητη ἡ ἀριστη γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ὅχι μόνο στοὺς μαθητὲς τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλὰ καὶ ὅλων τῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία. Ὅποιος δηλαδή δὲν γνώριζε τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ, δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ παρακολουθήσῃ τὶς λεπτὲς διακρίσεις μεταξὺ τῶν διαφορῶν ἐννοιῶν καὶ νὰ διδαχθεῖ τὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ παράδοση. Ἡ τέλεια λοιπὸν θεία φύση ἐνώθηκε μὲ τὴν τέλεια ἀνθρώπινη φύση σὲ μία ὑπόσταση, ὅπως γράφει σχετικὰ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων: «Ἐγέννησεν ὁ Πατὴρ τὸν Υἱόν, οὐχ ὥς ἐν ἀνθρώποις νοῦς γεννᾷ λόγον... ἡμεῖς δὲ οἶδαμεν τὸν Χριστὸν γεννηθέντα Λόγον οὐ προφορικόν, ἀλλὰ Λόγον **ἐνυπόστατον** ζῶντα, οὐ χεῖλεσι λαληθέντα, ἀλλ' ἐκ Πατρὸς ἀΐδιως καὶ ἀνεκφράστως καὶ

411. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολή ρμ' Ἠλία Διακόνῳ*, βιβλίον δ', MPG 78, 1224 AB· Μακρῆς 1699, σσ. 116-117.

412. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος, *Ἐκθεσις τῆς Ὁρθῆς Ὁμολογίας*, MPG 6, 1209A· Μακρῆς 1699, σ. 46.

ἐν ὑποστάσει γεννηθέντα»⁴¹³.

Ὁ Λόγος τοῦ Πατρὸς ἐγίνε ἀνθρώπος ἀπὸ συγκεκριμένη γυναίκα, τὴν παρθένο Μαρία, μὲ τὴ δύναμη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Γράφει ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανός: «Ὁ γὰρ γεννηθεὶς ἄνωθεν ἐκ τοῦ Πατρὸς Λόγος, ἀρρήτως, ἀφράστως, ἀκαταλήπτως, αἰδίως, αὐτὸς ἐν χρόνῳ γεννᾶται κάτωθεν ἐκ παρθένου Μαρίας, ἵνα οἱ κάτωθεν πρότερον γεννηθέντες, ἄνωθεν ἐκ δευτέρου γεννηθῶσι, τοῦτέστιν ἐκ Θεοῦ»⁴¹⁴. Κατὰ τὸν Μάξιμο τὸν ὁμολογητὴ ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο ἐγίνε ἀνθρώπος ἦταν ἄγνωστος ἀκόμη καὶ στοὺς ἀγγέλους: «ὅτι μὲν ᾔδεισαν οἱ ἄγγελοι τὴν μέλλουσαν ἔσεσθαι ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ἀνθρώπων τοῦ Κυρίου ἐνανθρώπησιν, οὐ δεῖ ἀμφιβάλλειν, ἐκεῖνο δὲ ἔλαθεν αὐτοὺς ἡ ἀκατάληπτος τοῦ Κυρίου σύλληψις, καὶ ὁ τρόπος· πῶς ὁλος ἐν τῷ Πατρὶ ὢν, καὶ ὁλος ὢν ἐν πᾶσι καὶ πάντα πληρῶν, ὁλος ἦν ἐν τῇ γαστρὶ τῆς Παρθένου»⁴¹⁵. Πράγματι ἦταν Θεὸς καὶ ἀνθρώπος μὲ δύο φύσεις, ἔλαβε δὲ τὴν ἀνθρωπότητα *Θεϊκῶς* καὶ *ἀνθρωπικῶς* κατὰ τὸν Γρηγόριο Θεολόγο: «εἴ τις λέγοι τὴν σάρκα ἐξ οὐρανοῦ καταληλυθῆναι, ἀλλὰ μὴ ἐντεῦθεν εἶναι καὶ παρ' ἡμῶν, ἀνάθεμα ἔστω... Εἴ τις οὐ Θεοτόκον τὴν Μαρίαν ὑπολαμβάνει, χωρὶς ἐστὶ τῆς Θεότητος. Εἴ τις ὡς διὰ σωλῆνος τῆς Παρθένου δραμεῖν, ἀλλὰ μὴ ἐν αὐτῇ διαπεπλάσθαι λέγοι Θεϊκῶς καὶ ἀνθρωπικῶς (Θεϊκῶς μὲν, ὅτι χωρὶς ἀνδρός, ἀνθρωπικῶς δὲ ὅτι νόμῳ κυήσεως) ὁμοίως ἄθεος... φύσεις μὲν γὰρ δύο Θεὸς καὶ ἀνθρώπος, ἐπεὶ καὶ ψυχὴ καὶ σῶμα· υἱοὶ δὲ οὐ δύο, οὐ δὲ θεοί· οὐδὲ γὰρ ἐνταῦθα δύο ἀνθρωποι»⁴¹⁶.

3. Σταύρωση, Ἀνάσταση, Ἀνάληψη καὶ Β' Παρουσία τοῦ Κυρίου

Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, λοιπόν, ἐγίνε ἀνθρώπος καὶ ὑπέμεινε *σαρκί* γιὰ τὴ δική μας σωτηρία. Ὅλοι οἱ Πατέρες συμφωνοῦν ὅτι κατὰ τὴν ἀνθρώπινη φύση του ἔπαθε ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς κατὰ τὴ Σταύρωση. Λέγει χαρακτηριστικὰ ὁ Μ. Βασίλειος: «Ἀδύνατον γὰρ τὴν ἀπαθῆ φύσιν πάθει περιπεσεῖν»⁴¹⁷ καὶ ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς προσθέτει: «Αὐτὸς οὖν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος πάντα ὑπέμεινε σαρκί, τῆς θείας καὶ μόνης ἀπαθοῦς αὐτοῦ φύσεως ἀπαθοῦς μενουσῆς.

413. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατίχησις* ια', MPG 33, 701B· Μακρῆς 1699, σ. 46.

414. Ἰουστινιανοῦ Βασιλέως, *Ὁμολογία πίστεως*, MPG 86, 999A· Μακρῆς 1699, σ. 48.

415. Μάξιμου Ὁμολογητοῦ, *Πεύσεις καὶ ἀποκρίσεις*, *Ἐρώτησις μβ'*, MPG 90, 820BC· Μακρῆς 1699, σ. 55.

416. Γρηγορίου Θεολόγου, *Πρὸς Κληδόνιον*, MPG 37, 184B, 177C· Μακρῆς 1699, σ. 59.

417. Βασιλείου Μεγάλου, *Κατ' Εὐνομίου*, *Λόγος ε'*, MPG 29, 760B· Μακρῆς 1699, σ. 61.

Τοῦ γὰρ ἐνὸς Χριστοῦ τοῦ ἐκ θεότητος τε καὶ ἀνθρωπότητος συνθετιμμένου ἐν θεότητι τε καὶ ἀνθρωπότητι ὄντος, πάσχοντος, τὸ μὲν παθητόν, ὡς πεφυκὸς πάσχειν, ἔπασχε· οὐ συνέπασχε δὲ τὸ ἀπαθές... Ἰστέον δέ, ὅτι Θεὸν μὲν σαρκὶ παθόντα, φαμέν, θεότητα δὲ σαρκὶ παθοῦσαν, ἢ Θεὸν διὰ σαρκὸς παθόντα, οὐδαμῶς»⁴¹⁸. Μὲ τὸ ἴδιο σῶμα ποὺ ἔζησε καὶ ἀναστήθηκε ὁ Ἰησοῦς, ἀναλήφθηκε στοὺς οὐρανοὺς, βρίσκεται ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς, κατὰ τὸν Γρηγόριο Νύσσης: «Μὴ μου ἄπτου, οὐπω γὰρ ἀναβέβηκα πρὸς τὸν Πατέρα μου· ...Το ἀναβαῖνον καὶ τὸ ὁρώμενον, καὶ διὰ τῆς ἀφῆς γνωριζόμενον, καὶ ἔτι πρὸς τούτοις τὸ τοῖς ἀνθρώποις διὰ τῆς ἀδελφότητος οἰκειούμενον, ἄρα τῆς θείας, ἢ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἴδιον εἶναι»⁴¹⁹. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Κυρίου συμπίπτει μὲ τὸ ὀριστικὸ τέλος τοῦ κόσμου, τὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν καὶ τὴ γενικὴ κρίσι. Ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς Ἰουστίνος γράφει σχετικὰ: «Οὐ πάντες φησὶ κοιμησόμεθα· κρινεῖ οὖν ζῶντας μὲν, τοὺς τότε ζῶντας, νεκροὺς δὲ ἀνισταμένους ἐκ τῶν νεκρῶν»⁴²⁰. Ἡ γενικὴ κρίσι κατὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ ἀφορᾷ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὡς σῶμα καὶ ὡς ψυχὴ, ὅπως χαρακτηριστικὰ τονίζει ὁ Ἰσιδωρος Πηλουσιώτης: «Τὸ κρίνεσθαι ζῶντας καὶ νεκροὺς, τοῦτο ἐστὶ, τὸ καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα εἰς κρίσιν ἐλεύσεσθαι»⁴²¹.

4. Ἡ μερικὴ μετὰ θάνατον κρίσι, οἱ ἐλεημοσύνες καὶ τὸ καθατήριο

Ἀνταποκρινόμενος ὁ χριστιανὸς στὶς εὐεργεσίες τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἁγίων του νιώθει τὴν ὑποχρέωσι νὰ εὐεργετῇ καὶ ὁ ἴδιος τοὺς συνανθρώπους του, μιμούμενος τὸ δημιουργό του. Οἱ φιλανθρωπίες καὶ οἱ ἐλεημοσύνες δὲν κατευθύνονται μόνον στοὺς ζωντανούς ἀλλὰ καὶ στοὺς πεθαμένους ἀνθρώπους, διότι καὶ οἱ ψυχὲς αἰσθάνονται ἀλλὰ ὄχι μὲ σωματικὰ κριτήρια, ὅπως γράφει ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «Ἐγὼ δὲ καὶ τοῦτο τῆς Γραφῆς ἀκούω λεγούσης, ὅτι τοῖς κατεγνωσμένοις ἐπιτεθήσονται δίκαιαι τιμωρίαι, πῦρ καὶ σκότος καὶ σκώληξ, ἃ πάντα τῶν συνθέτων καὶ ὕλικων σωμάτων κολάσεις εἰσὶ. Ψυχῆς

418. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ τοῦ πάθους τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου καὶ τῆς ἀπαθείας τῆς αὐτοῦ θεότητος*, MPG 94, 1093BC καὶ 1096A· Μακρῆ 1699, σσ. 61-62.

419. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Ἐννομίον, Λόγος ιβ'*, MPG 45, 885AB· Μακρῆς 1699, σ. 74.

420. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος, *Ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς Ὁρθοδόξους*, Ἐρωτησις ρθ', MPG 6, 1357B· Μακρῆς 1699, σ. 76.

421. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, *Ἐπιστολὴ σκβ'*, πρὸς τὸν Ἰσιδώρον, Βιβλ. α', MPG 78, 321C. Μακρῆς 1699, σ. 76.

δὲ καθ' ἑαυτὴν οὐποτ' ἂν ἄψαιτο πῦρ· οὐδ' ἂν σκότος αὐτὴν λυπήσειεν ἀμοιροῦσαν ὀφθαλμῶν, καὶ τῶν βλεπτικῶν ὀργάνων»⁴²². Οἱ Πατέρες ἀπορρίπτουν ὅλες τὶς θεωρίες καὶ τὶς διδασκαλίες *περὶ Καθαρηρίου πυρός* γιὰ τὶς ψυχὲς στὴ μετὰ θάνατον ζωὴ, ὅπως χαρακτηριστικὰ συγκεφαλαιώνει γιὰ τὸ θέμα ὁ Μάρκος Ἐφέσου: «Ὅτι μὲν ὠφελοῦσι τοὺς ἐν πίστει κεκοιμημένους αἱ ὑπὲρ αὐτῶν γινόμεναι λειτουργίαι, εὐχαὶ καὶ ἐλεημοσύναι τό, τε ἔθεος αὐτὸ τῆς ἐκκλησίας ἐπικρατήσαν ἄνωθεν μαρτυρεῖ· καὶ ἐπὶ τούτου πολλοὶ καὶ διάφοροι τῶν διδασκάλων λόγοι, Λατίνων τε καὶ Γραικῶν κατὰ διαφόρους καιροὺς καὶ τόπους εἰρημένοι καὶ γεγραμμένοι. **Τὸ δὲ διὰ τῶν τοιούτων βοηθημάτων καθαριστικῶν τινῶν τιμωριῶν ἀπαλλάττεσθαι τὰς ψυχάς, καὶ πυρὸς προσκαίρου τοιαύτην δύναμιν ἔχοντος, οὐκ ἔτι ῥητῶς γεγραμμένον εὐρίσκομεν**, οὔτε ἐν ταῖς εὐχαῖς καὶ τοῖς ἅσμασι τοῖς ὑπὲρ αὐτῶν γινόμενοις, οὔτε ἐν τοῖς τῶν διδασκάλων λόγοις. Ἀλλὰ τὰς μὲν ἐν Ἄδου κατεχομένας καὶ ταῖς αἰωνίαις ἤδη παραδεδομένας κολάσεις εἴτε ἔργῳ καὶ πείρᾳ, εἴτε ἐλπίδι βεβαία καὶ προσδοκία, βοηθεῖσθαι μὲν καὶ αὐτὰς καὶ ὠφελεῖσθαι μικρὰν τινα τὴν ὠφέλειαν παρελάβομεν· οὐ μὴν ἀπαλλάττεσθαι τῆς κολάσεως εἰς τὸ παντελές, οὐδ' ἐλπίδα τινὰ τῆς ἀπαλλαγῆς ὄλων ἔχειν»⁴²³.

vii. *Ἡ Πνευματολογία*⁴²⁴

Ὁ ὁρος *φύσις* ἐπίσης ἀπασχόλησε τὸ Μακρῆ γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας σχετικὰ μὲ τὰ προσωπικὰ ὑποστατικὰ γνωρίσματα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα τῶν Πατέρων προκύπτει ἡ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς κατὰ φύσιν αἰτιώδης σχέση τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς τρόπος ὑπάρξεως τοῦ τρίτου προσώπου. Παράλληλα μὲ χαρακτηριστικὴ ἐπιμονὴ ἐπισημαίνεται, ὅτι ἀποτελεῖ γνωριστικὴ ιδιότητα τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὸν κόσμον, ἡ οὐσιώδης σχέση τοῦ τρίτου προσώπου μὲ τὴν διὰ τοῦ Υἱοῦ χορήγηση, ἔκπληξη, ἔκχυση καὶ ἔκφραση στὸν κόσμον. Στοιχοὺς Πατέρες τῆς ἐνωμένης καὶ ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας μέχρι τὸν Δαμασκηνὸ προβάλλεται διὰ τοῦ Μακρῆ ὁ Πατήρ, ὡς ὁ αἴτιος καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν Πατέρων τῶν μετέπειτα αἰώνων δη-

422. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα*, Λόγος γ', MPG 46, 680A· Μακρῆς 1699, σ. 84.

423. Μάρκου Ἐφέσου, *Συλλογισμοὶ δέκα δεικνύοντες ὅτι οὐκ ἔστι πῦρ καθαρῆριον*, L. Petit, *Patrologia Orientalis* t. XVIII, Paris 1923, σσ. 422-425 (Κ. Μαμῶνη, *Μᾶρκος Ἐφέσου, Βίος καὶ Ἔργον*, Ἀθήναι 1954, σ. 68)· Μάρκου Ἐφέσου, *Περὶ τοῦ Καθαρηρίου πυρός*, Κώδικας MPT 131, f. 319^v. Πρβλ. Μπούλοβιτς, *Μυστήριον*, σ. 14· Μακρῆς 1699, σ. 84.

424. Μακρῆς 1699, σσ. 90-107. Παραπομπές: 43.

λώνεται ή συμφωνία με την αρχαία παράδοση της Ἐκκλησίας καὶ ταυτόχρονα παρουσιάζεται ὁ Πατήρ ἐκτὸς ἀπὸ αἵτιος καὶ ὡς πηγὴ τῶν δύο ἄλλων προσώπων. Ἡ θεμελίωση σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀναφέρεται στὸ κρίσιμο ζήτημα τῆς ἐπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, γιὰ τὸ ὁποῖο τὸ ἀρχικὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας Μογίλα δὲν εἶχε ξεκάθαρη τοποθέτηση καὶ παρείχε ἀφορμὲς γιὰ ἀμφισβητήσεις, ἀναζητήσεις καὶ διαφωνίες⁴²⁵.

Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς στηρίχθηκε σὲ ἀποσπάσματα πολλῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ σὲ μεγάλο βάθος χρόνου. Ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τῆς θεμελίωσης φαίνεται ἡ μεγάλη προσοχὴ τοῦ συγγραφέα τόσο γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς σωστῆς ὁρολογίας ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκπορεύσεως, ὅσο καὶ γιὰ τὴ συνειδητοποίηση ἐκ μέρους τῶν μαθητῶν, ὅτι οἱ ἀπόψεις τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης διδασκάλων γιὰ τὴν καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, δὲν ἀποτελοῦν ἐξέλιξη στὴ διατύπωση τῶν δογμάτων, ἀλλὰ παραχάραξη τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Εἶναι τὸ μόνον σημεῖο ἀπὸ ὁλόκληρο τὸ ἔργο τῆς Ὁμολογίας Μακρῆ, στὸ ὁποῖο μετὰ τὴν παράθεση ἀποσπασμάτων ἀπὸ ἔργα τῶν μεγάλων θεολόγων τοῦ ΙΕ' αἰ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, ἀγίου Μάρκου Εὐγενικοῦ καὶ Γεωργίου Σχολαρίου, παρουσιάζεται ἡ τεράστια διαφορὰ Ὁρθοδόξων καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ὑποστατικῶν ιδιομάτων τοῦ Ἀγίου Πνεύματος.

1. Μόνος ὁ Πατήρ αἵτιος τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος.

Ὁ Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος καὶ Μάρτυς, ὁ παλαιότερος ἀπὸ τοὺς Πατέρες, ποὺ περιέλαβε στὴν Ὁμολογία του ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, βεβαιώνει τὴν κοινὴ ἀπὸ τὸν Πατέρα προέλευση ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπαρξιακὴ διαφορὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος: «... ὥσπερ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὕτω καὶ τὸ Πνεῦμα... Ὁ μὲν γὰρ φῶς μὲν ἐκ φωτὸς ἐξέλαμψε· τὸ δέ, φῶς μὲν ἐκ φωτὸς καὶ αὐτό, οὐ μὴν γεννητῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς προῆλθεν...»⁴²⁶. Ὁ Μ. Ἀθα-

425. Ράνσιμαν, *Ἐκκλησία*, σ. 599, ὅπου περιέχονται τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἀγίου Πνεύματος: «τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται μόνον ἀπὸ τὸν Πατέρα, ἐφ' ὅσον ὁ Πατήρ εἶναι ἡ πηγὴ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς Θεότητος». Καὶ συνεχίζει λίγο παρακάτω μετὰ τὰ ἐξῆς: «Σὲ πολλοὺς ὀρθοδόξους ἡ δικαιολογητικὴ φράση εἶχε πάντοτε φανεῖ ὡς μὴ ἀναγκαῖα καὶ ὡς ἀνεπιθύμητη, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἦταν πραγματικὰ αἰρετικὴ. Ὡστόσο ἐπιδεχόταν πολλὰς ἐρμηνείας».

426. Ἰουστίνου Φιλοσόφου καὶ Μάρτυρος, *Ἐκθεσις τῆς Ὁρθῆς Ὁμολογίας*, MPG 6, 1224 Α· Μακρῆς 1699, σ. 91.

νάσιος εἰσάγει τὸν ὄρο *αἷτιος* γιὰ τὸν Πατέρα καὶ *αἷτιατά* γιὰ τὰ δύο ἄλλα πρόσωπα: «Ὁ Θεὸς καὶ Πατὴρ αὐτὸς μόνος ἐστὶν αἷτιος τοῖς δυοῖ καὶ ἀγέννητος... Ἐν αἷτιον ἐπὶ Θεοῦ λέγω, καὶ τοῦτο ἐστὶν ὁ Πατὴρ· αὐτὸς ὁ Πατὴρ γεννᾷ τὸν Υἱὸν καὶ ἐκπορεύει καὶ τὸ Πνεῦμα... ὥστε **αἷτιος μὲν ἐστὶ μόνος ὁ Πατὴρ**· τὰ δὲ αἷτιατά δύο, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα»⁴²⁷. Στὴν ἴδια συλλογιστική κινεῖται καὶ ὁ λόγος τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ ὁποῖος προσθέτει, ὅτι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἔχει χαρακτηριστικὸ σημεῖο τῆς ὑποστάσεώς του: «τὸ μετὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ σὺν αὐτῷ γνωρίζεσθαι, καὶ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑφεστάναι»⁴²⁸. Σύμφωνα μὲ τοὺς προηγούμενους Πατέρες εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὁ ὁποῖος γράφει τὰ ἀκόλουθα γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὸν Υἱὸ καὶ τὸν Πατέρα: «... ἐκ μὲν τοῦ Θεοῦ τῶν ὅλων, καὶ αὐτὸ τὴν αἷτιαν ἔχον τοῦ εἶναι, ὅθεν καὶ τὸ μονογενὲς ἐστὶ φῶς, διὰ δὲ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς ἐκλάμψαν...»⁴²⁹. Στὴν ἴδια γραμμὴ κινεῖται καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας στὴν *ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση* τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καθὼς καὶ τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, ὁ ὁποῖος γνωρίζει κατὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος *αἷτία* τὸν Πατέρα.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Δαμασκηνοῦ περὶ τοῦ θέματος τῆς ἐκπορεύσεως ἀποτελεῖ τὸν ἐνδιάμεσο κρίκο, ὁ ὁποῖος συνδέει τὴν ἀρχαία μὲ τὴ μεσαιωνική καὶ τὴ νεώτερη παράδοση. Ὁ ἐκ Δαμασκοῦ λαμπρὸς διδάσκαλος ὑπῆρξε περισσότερο ἀναλυτικὸς στὴν περιγραφὴ τῶν αἰτιωδῶν σχέσεων τοῦ Πατρὸς μὲ τὸν Υἱὸ καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Κατ' ἀρχὴν διευκρίνισε ὅτι τὸ γ' πρόσωπο ἔχει ὅλα τὰ ὑποστατικά του γνωρίσματα ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ στὴ συνέχεια ἐπεισηλθε στὴ σωστὴ παρουσίαση τῶν σχέσεων καὶ τῶν ἐκφράσεων ποὺ διέπουν τὰ τρία πρόσωπα: «πάντα οὖν ὅσα ἔχει ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχει, καὶ αὐτὸ τὸ εἶναι Χρὴ δὲ γινώσκειν, ὅτι τὸν Πατέρα **οὐ λέγομεν ἔκ τινος**, λέγομεν δὲ αὐτὸν τοῦ Υἱοῦ Πατέρα... Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, καὶ ἐκ τοῦ Πατρὸς λέγομεν, καὶ Πνεῦμα Πατὴρ ὀνομάζομεν· ἐκ τοῦ Υἱοῦ δὲ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγομεν, Πνεῦμα δὲ Υἱοῦ ὀνομάζομεν... Πνεῦμα τοῦ Πατρὸς, ὡς ἐκ Πατρὸς ἐκπορευόμενον, οὐ δὲ μία γὰρ ὁρμὴ ἄνευ Πνεύματος· καὶ Υἱοῦ δὲ Πνεῦμα, οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον· **μόνος γὰρ αἷτιος ὁ Πατὴρ**»⁴³⁰.

427. Μεγάλου Ἀθανασίου, *Ἐρωτήσεις δ' καὶ ια'*, MPG 28, 777B, 784C· Μακρῆς 1699, σ. 91.

428. Μεγάλου Βασιλείου, *Ἐπιστολὴ Γρηγορίῳ περὶ διαφορᾶς οὐσίας καὶ ὑποστάσεως*, MPG 32, 32C· Μακρῆς 1699, σ. 92.

429. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίον, Λόγος α'*, MPG 45, 368D· Μακρῆς 1699, σ. 92.

430. Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, *Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως*, Θεολογικὸς λόγος α', κεφάλαια η', ιβ', MPG 94, 824A· Μακρῆς 1699, σ. 93.

Μετά τὸ Δαμασκηνὸ ὁ Μακρῆς συμπεριέλαβε ἕξι ἀκόμη Πατέρες γιὰ τὴ θεμελίωση τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων ἔγινε μὲ γνώμονα τὸ συμφέρον τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας τῶν ὀκτῶ πρώτων αἰώνων, ἅμεσος συνεχιστὴς τῆς ὁποίας εἶναι ἡ Ὄρθόδοξη Καθολικὴ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς. Ταυτόχρονα ἐπесήμανε τὴν αὐθαίρετη ἐπέμβαση τῶν διδασκάλων καὶ θεολόγων τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσης σὲ σπουδαῖα δογματικὰ θέματα, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχαν ληφθεῖ ὀριστικὲς ἀποφάσεις ἀπὸ τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας. Πράγματι ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, τὰ ὁποῖα παραθέτει ὁ Μακρῆς, φαίνεται ὅτι ὁ Θεοφυλάκτος Βουλγαρίας (ΙΑ'-ΙΒ' αἰ.) ἐπαναλαμβάνει τὴν ὁρολογία τοῦ Δαμασκηνοῦ, ἐπιμένει στὸ διαφοροτικὸ νόημα τῶν φράσεων *εἶναι ἕκ τινος* καὶ *εἶναί τινος* καὶ ἐπικαλεῖται τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Κρούει ἐπίσης τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου, τονίζοντας ὅτι μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς προσθήκης *καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ* εἰσάγεται ἡ διδασκαλία τῶν δύο αἰτίων στὴν Ἁγία Τριάδα, καὶ καταλήγει μὲ τὴν παραίνεση: «πίστευε σὺ τὸ Πνεῦμα, ἐκ τοῦ Πατρὸς μὲν προΐέναι, δι' Υἱοῦ δὲ χορηγεῖσθαι τῇ κτίσει, καὶ οὗτος ἔσται σοι κανὼν ὀρθοδοξίας»⁴³¹. Ὁ Γρηγόριος Θεσσαλονίκης ὁ Παλαμᾶς (ΙΔ' αἰ.), ὁ ἐν ἁγίοις θαυματουργὸς κατὰ τὸν Μακρῆ, στηριζόμενος στὸ Μ. Ἀθανάσιο καὶ στὸ Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, ἐπιμένει ἀφ' ἑνὸς στὴν ἀπόδοση τοῦ ὅρου *πηγὴ* γιὰ μόνον τὸν Πατέρα καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴ στήριξη τῆς θεολογικῆς θέσεως τῶν κατὰ φύσει ὑποστατικῶν γνωρισμάτων τοῦ Ἁγίου Πνεύματος: «ἐπειδὴ δὲ μόνος πηγὴ θεότητος καὶ πηγαία θεότης ὁ Πατὴρ ἐκ μόνου ἄρα ὁ φύσει Υἱὸς ὑπάρχει τοῦ Πατρὸς· ... Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον οὐ χάριτι, ἀλλὰ φύσει ἐστὶν ἐκ τοῦ Θεοῦ· ... τὸ δὲ φύσει ὄν Πνεῦμα ἐκ Θεοῦ, φύσει ἐκπορεύεται ἐκ τοῦ Θεοῦ... Τὸ Πνεῦμα ἄρα τὸ Ἅγιον φύσει θεός, ἐκ Θεοῦ Πατρὸς μόνου ἐκπορευτὸς πηγαζόμενον»⁴³².

2. Ἐκπόρευση καὶ χορήγηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος

Οἱ Πατέρες τοῦ ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Μάρκος Ἐφέσου καὶ Γεώργιος Σχολάριος στηριζόμενοι στοὺς διδασκάλους τῆς ἀρχαίας πα-

431. Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, *Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, κεφ. γ', MPG 123, 1224D· Μακρῆς 1699, σ. 93.

432. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀποδεικτικὸς λόγος α'*, ὅτι οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, Ἐκδίδονται ἐπιμελείᾳ Παναγιώτου Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, σσ. 37-38· Μακρῆς 1699, σ. 93.

ράδοσης τονίζουν *τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου* ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐπιμένουν ὅτι οἱ προθέσεις *ἐκ* καὶ *διὰ* σημαντικὰ διαφέρουν μεταξύ τους. Ἀπέναντι τῶν Δυτικῶν λαμβάνουν σαφὴ θέση καὶ ἐπισημαίνουν ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς φράσεως *ἐκ τοῦ Υἱοῦ* ὀδηγεῖ στὴν ἀποδοχὴ ἀπόψεων, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Κατὰ τὸ Συμεῶν Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουμε στὴν Τριάδα δύο αἰτίους: «οὐ δυνατόν τὸ ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἐκ δύο ἔχειν τὴν ἀρχήν, ὡς οἱ Λατῖνοι φασιν»⁴³³.

Ὁ ἅγιος Μάρκος Ἐφέσου (ΙΕ' αἰ.) εἶναι κατηγορηματικότερος στὸ θέμα τῆς ἐκπορεύσεως καὶ ἐπαναλαμβάνει μαζί με τὸν Δαμασκηνὸ τὴ γνωστὴ φράση τοῦ Μ. Ἀθανασίου ὅτι: «Πνεῦμα Υἱοῦ, οὐχ ὡς ἐξ αὐτοῦ, ἀλλ' ὡς δι' αὐτοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον· **μόνος γὰρ αἴτιος ὁ Πατὴρ**»⁴³⁴. Δὲν παραλείπει ἐπίσης νὰ σχολιάσει τὴν κακοδοξία τῶν ἀπὸ τῆ Δύση νέων θεολόγων μετὰ τὰ ἑξῆς: «εἰ δὲ τὸ δι' Υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι τὴν αἰτίαν ἐδήλου, καθάπερ οἱ νέοι θεολόγοι φασίν,... οὐκ ἂν οἱ θεολόγοι πάντες ἐξῆς ῥητῶς ἀφήρουν τοῦ Υἱοῦ τὴν αἰτίαν»⁴³⁵. Ἐπιμένει πολὺ στὴ διαφορὰ τῆς πρόθεσης *ἐκ* ἀπὸ τὴν *διὰ*, διαδηλώνει τὴν ἀντίθεσή του ἀπέναντι στὶς φωνές τῶν Δυτικῶν καὶ ὁμολογεῖ ὅτι συμπαρατάσσεται μετὰ τὴν πίστη τῶν ἁγίων Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν θεοφόρων Πατέρων: «... τὸ ἐξ Υἱοῦ παντελῶς οὐχ εὗρηται καὶ καθαρῶς ἀπηγόρευται. Τὰς δὲ τῶν Δυτικῶν πατέρων καὶ διδασκάλων φωνάς, αἱ τὴν αἰτίαν τοῦ Πνεύματος τῷ Υἱῷ διδόασιν, οὔτε γνωρίζω... οὐδ' ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ἐδοκιμάσθησαν· οὔτε παραδέχομαι, τεκμαιρόμενος ὅτι διεφθαρμένοι εἰσὶ καὶ παρέγγραπτοι... Ἐκ τοῦ Υἱοῦ τὸ Πνεῦμα οὐ λέγω... ἵνα μὴ ἡ δευτέρος αἰτία ἐν τῇ Τριάδι, κἀντεῦθεν δύο αἰτιοί, καὶ δύο ἀρχαὶ γνωρισθῶσιν... Καὶ διὰ τοῦτο τὰς δύο ἀρχὰς οὐδαμῇ οὐδαμῶς οἱ Λατῖνοι φεύξονται, μέχρις ἂν τὸν Υἱὸν λέγωσιν ἀρχὴν τοῦ Πνεύματος... Κατὰ πάντα τοίνυν ἐπόμενος ταῖς ἁγίαις καὶ οἰκουμενικαῖς ἐπτά συνόδοις, καὶ τοῖς ἐν αὐταῖς διαλάμψαι θεοφόροις πατράσι. Πιστεύω εἰς ἓνα Θεὸν παντοκράτορα, καὶ τὰ ἑξῆς τοῦ συμβόλου...»⁴³⁶.

433. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Κατὰ Λατίνων, ὅτι ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς τὸ Πνεῦμα*, MPG 155, 157B· Βιβλίῳ α', κεφ. λβ', Μακρῆς 1699, σ. 99.

434. Μάρκου Ἐφέσου, *Ὁμολογία Πίστεως*, MPG 160, 41C· Κώδικας ΜΠΤ 131, f. 365^v· Μακρῆς 1699, σ. 96.

435. Μάρκου Ἐφέσου, *Ὁμολογία Πίστεως*, MPG 160, 29A· Κώδικας ΜΠΤ 131, f. 365^v· Μακρῆς 1699, σ. 96.

436. Μάρκου Ἐφέσου, *Ὁμολογία Πίστεως*, MPG 160, 64D, 64C, 77D, 80C, 84B· Κώδικας ΜΠΤ 131, f. 366^v· Μακρῆς 1699, σ. 97.

Ὁ Γεώργιος Σχολάριος (ΙΕ' αἰ.) συντάσσεται μετὰ τὴν θέσιν τῶν ὑπολοίπων Πατέρων καὶ ἐξηγεῖ, γιατί οἱ διδάσκαλοι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι αὐθεντικότεροι θεολόγοι ἀπὸ τῶν ἀπὸ τῆς *Εὐρώπης πατέρων*: «ὅτι δὲ οἱ παρ' ἡμῖν διδάσκαλοι σαφέστερόν τε καὶ κυριώτερον τεθεολογήκασιν τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης πατέρων, οὐδεὶς ἀγνοήσει τὰ τῶν διδασκάλων εἰδώς. Οὐκοῦν τὰ ἐκείνων πρὸς τὰ τούτων ἀπευθύνεσθαι δεῖ, καθάπερ εἰς τινα κανόνα καὶ τύπον»⁴³⁷. Ὁ Γεώργιος Κορέσσιος, θεολόγος τοῦ ΙΖ' αἰ., ἐπισημαίνει ὅτι ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ: «ἀντίθεσιν μεθ' ὁμοουσιότητος σημαίνει»⁴³⁸.

viii. *Ἡ Ἐκκλησία*⁴³⁹. *Κεφαλὴ καὶ μέλη*.

Ὁ χριστιανὸς γνωρίζει ὅτι εἶναι μέλος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, μετὰ τὴν ἐννοίαν ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀπλωμένη σ' ὅλονκληρο τὸν κόσμον. Μητέρα ὅλων τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ πρώτη εἶναι ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἱεροσολύμων, σύμφωνα μετὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ Θεοδώρητου Κύρου στὴ φράσιν τοῦ Ἡσαΐα 2,3: *ἐκ γὰρ Σιών ἐξελεύσεται νόμος, καὶ λόγος Κυρίου ἐξ Ἱερουσαλήμ*: «Εὐδηλον τοίνυν, ὥς τὴν καινὴν αἰνίττεται Διαθήκην· ἐκεῖ μὲν πρώτοις δοθεῖσαν τοῖς ἀποστόλοις, δι' ἐκείνων δὲ πᾶσι παρασχεθεῖσαν τοῖς ἔθνεσι»⁴⁴⁰. Θεμέλιο καὶ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὁ Χριστὸς μόνος, ὅπως γράφει καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «Εἰ οὖν σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἡ Ἐκκλησία, κεφαλὴ δὲ τοῦ σώματος ὁ Χριστός, τῷ ἰδίῳ χαρακτηρὶ μορφῶν τῆς Ἐκκλησίας τὸ πρόσωπον, τάχα διὰ τούτων πρὸς ταῦτα βλέποντες οἱ φίλοι τοῦ νυμφίου, ἐκαρδιώθησαν· ὅτι τρανώτερον ἐν αὐτῇ τὸν ἀόρατον βλέπουσι»⁴⁴¹. Ὅλοι οἱ χριστιανοὶ πρέπει νὰ ὑποτάσσονται στὴν Ἐκκλησία, διότι ἔχει τέτοια ἐξουσία: «ὥστε συνόδους ταῖς Οἰκουμενικαῖς, τὰς γραφὰς δοκιμάζειν, κρίνειν τε Πατριάρχας, **Πάπας**, Ἐπισκόπους, κανονικαῖς τε ποιναῖς, καὶ ἐπιτιμίαις, κατὰ τὰ αὐτῶν πταίσματα καθυποβάλλειν»⁴⁴².

iv. *Τὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας*⁴⁴³.

Μετὰ τὸ Βάπτισμα ὁ ἄνθρωπος ἀποδεικνύει ἔμπρακτα ὅσα μετὰ τὴν πίστη θεωρητικὰ ὁμολογεῖ καὶ ἀποδέχεται, ὅπως λέγει χαρακτηριστικὰ ὁ Μέγας Βα-

437. Γεωργίου Σχολαρίου, *τμήμα ζ', κεφ. γγ'*, MPG 160, 329A· Μακρῆς 1699, σ. 98.

438. Γεωργίου Κορέσσιου, *Βιβλίον πρὸς Γαβριὴλ Φιλαδελφείας*, Μακρῆς 1699, σ. 99.

439. Μακρῆς 1699, σσ. 107-113. Παραπομπές: 6.

440. Θεοδώρητου Κύρου, *Εἰς τὸν Ἡσαΐαν*, MPG 81, 236C, 237B· Μακρῆς 1699, σ. 108.

441. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸ ἄσμα ἀσμάτων*, MPG 44, 949B· Μακρῆς 1699, σ. 239.

442. Μακρῆς 1699, σ. 109.

443. Μακρῆς 1699, σσ. 113-136. Παραπομπές: 43.

σίλειος: «Πίστις καὶ Βάπτισμα δύο τρόποι τῆς σωτηρίας συμφνεῖς ἀλλήλοις καὶ ἀδιαίρετοι. Πίστις μὲν γὰρ τελειοῦται διὰ βαπτίσματος· Βάπτισμα δὲ θεμελιούται διὰ τῆς πίστεως»⁴⁴⁴. Ἡ ζωὴ τοῦ νεοβαπτισμένου στερεώνεται μὲ τὸ μυστήριον τοῦ Χρίσματος, τὸ ὁποῖο ἀκολουθεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ Βάπτισμα καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων εἶναι *χάρισμα Χριστοῦ καὶ ἐνεργητικὸν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*: «τὸ ἅγιον τοῦτο μῦρον οὐκ ἔτι ψιλον, οὐδ' ἂν εἴποι τις κοινὸν μετ' ἐπίκλησιν, ἀλλὰ Χριστοῦ χάρισμα καὶ Πνεύματος ἁγίου παρουσία τῆς αὐτοῦ θεότητος ἐνεργητικὸν γινόμενον... καὶ τῷ μὲν φαινομένῳ τὸ σῶμα χρίεται, τῷ δὲ ἁγίῳ καὶ ζωοποιῷ Πνεύματι ἡ ψυχὴ ἀγιάζεται»⁴⁴⁵.

2. Ἡ θεία Εὐχαριστία

Τὸ μυστήριον, τὸ ὁποῖο ὑπερέχει ὅλων τῶν ἄλλων καὶ συντελεῖ περισσότερον ἐκείνων γιὰ τὴν σωτηρίαν μας εἶναι ἡ Θεία Εὐχαριστία. Ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τῆς Εὐχαριστίας, μετὰ τὴν εἰδικὴ ἐπίκληση τοῦ ἱερέα πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, *μεταποιοῦνται* σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸν Δαμασκηνό: «Ὁ τῆς προθέσεως ἄρτος, οἶνός τε καὶ ὕδωρ, διὰ τῆς ἐπικλήσεως καὶ ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπερφνωῶς μεταποιοῦνται εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ αἷμα· καὶ οὐκ εἰσὶ δύο, ἀλλὰ ἓν καὶ τὸ αὐτό»⁴⁴⁶. Ὁ Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐπισημαίνει ὅτι μὲ τὴν συμμετοχὴν μας στὴ Θεία Εὐχαριστία πετυχαίνουμε τὴν «ἀναστοιχείωσίν» μας καὶ πορευόμαστε πρὸς τὴν ἀφθαρσίαν τῆς αἰωνιότητος: «... τὸν αὐτὸν οὖν καὶ ἡμεῖς τρόπον, εἰ καὶ φθαρτοὶ διὰ τὴν φύσιν ἐσμέν τῆς σαρκός, ἀλλὰ τῇ μίξει τὴν ἐαυτῶν ἀφέντες ἀσθενειαν, εἰς τὸ ἐκείνης ἰδίων ἀναστοιχειούμεθα, τοὔτέστιν τὴν ζωὴν. Ἔδει γάρ, ἔδει μὴ μόνον διὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος εἰς ζωῆς καινότητα τὴν ψυχὴν ἀνακτίζεσθαι, ἀλλὰ γὰρ καὶ τὸ παχὺ τοῦτο καὶ γαιῶδες σῶμα διὰ παχυτέρας καὶ συγγενοῦς ἀγιάζεσθαι μεταλήψεως, καὶ καλεῖσθαι πρὸς ἀφθαρσίαν»⁴⁴⁷.

444. Μεγάλου Βασιλείου, *Πρὸς Ἀμφιλόχιον*, MPG 32, 117B· Μακρῆς 1699, σ. 115.

445. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ γ'*, MPG 33, 1092A· Μακρῆς 1699, σ. 119.

446. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ Μυστηρίων*, βιβλίον δ', MPG 94, 1145A· Μακρῆς 1699, σ. 121.

447. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἑρμηνεία εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον*, κεφ. ιε', MPG 73, 580A· Μακρῆς 1699, σ. 126.

3. Ίερωσύνη, Μετάνοια, Γάμος και Εὐχέλαιο.

Ὁ Βησσαρίων Μακρῆς, θεμελιώνοντας τὸ μυστήριον τῆς Ίερωσύνης, δὲν ἀπέφυγε τὴ διάκρισίν της σὲ *πνευματικὴ καὶ μυστηριώδη*, ἀκολουθώντας τὸ ἀρχικὸ κείμενον τῆς ὁμολογίας Μογίλα, τὸ ὁποῖο σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκφράζει Λατινικὲς ἐπιδράσεις⁴⁴⁸. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος γράφει σχετικὰ: «Οὐκ οἶδας τί ἐστὶν ἱερεὺς; Ἄγγελος Κυρίου ἐστὶ. Μὴ γὰρ τὰ ἑαυτοῦ λέγει: Εἰ καταφρονεῖς αὐτοῦ, οὐκ αὐτοῦ καταφρονεῖς, ἀλλὰ τοῦ χειροτονήσαντος αὐτὸν Θεοῦ. Καὶ πόθεν δὴλον ὅτι ὁ Θεὸς ἐχειροτόνησεν αὐτόν, φησὶν; Οὐκοῦν εἰ μὴ ταύτην ἔχεις τὴν ὑπόληψιν, ἡ ἐλπίς σου, κεκένωται. Εἰ γὰρ μηδὲν ἐνεργεῖ ὁ θεὸς δι' αὐτοῦ, οὔτε λουτρὸν ἔχεις, οὔτε μυστηρίων μετέχεις, οὔτε εὐλογιῶν ἀπολαύεις· οὐκ ἄρα Χριστιανὸς εἶ»⁴⁴⁹. Ἡ ἀμεση σχέση μετὰ τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν ἔχει τὸ μυστήριον τῆς Μετανοίας, διότι ὅπως γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος: «Τοῖς μετανοοῦσιν οὐκ ἀρκεῖ πρὸς σωτηρίαν ἡ ἀναχώρησις μόνη τῶν ἁμαρτημάτων, χρεῖα δὲ αὐτοῖς καὶ καρπῶν ἀξίων μετανοίας»⁴⁵⁰. Μὲ τὸν τίμιον Γάμον ἀποφεύγει ὁ ἄνθρωπος τὸν κίνδυνον τῆς πορνείας, βρίσκει σὺντροφο καὶ συμπαράστατήν στὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς καὶ κυρίως γίνεται συνεχιστὴς τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ Θεοῦ μετὰ τὴν τεκνογονία. Λέγει γὰρ τὸ τελευταῖο ὁ Χρυσόστομος: «Ἀκούσατε ταῦτα Πατέρες καὶ Μητέρες, ὥς οὐκ ἄμισθος ὑμῖν ἐσται ἡ παιδοτροφία. Τοῦτο οὖν καὶ προΐων φησιν, Ἐν ἔργοις καλοῖς μαρτυρουμένη, εἰ ἐτεκνοτρόφησε, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ αὐτὸ τίθησιν. Οὐ γὰρ ἔστι τοῦτο μικρὸν τὸ τὰ δοθέντα παιδιά παρὰ Θεοῦ, ταῦτα τῷ Θεῷ ἀνατιθέναι»⁴⁵¹. Τὸ Εὐχέλαιο εἶναι τὸ ἕβδομο καὶ τελευταῖο μυστήριον καὶ τὸ ὅρισε ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς, ὅταν ἀπέστειλε τοὺς μαθητὲς του «ἀνὰ δύο κηρύσσειν, ἡλειφον ἐλαίῳ πολλοὺς ἀρρώστους καὶ ἐθεράπευον»⁴⁵².

448. Καρμίρη, *Μνημεῖα*, II, σ. 588.

449. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Ἐξηγησιὰ εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον β'* ἐπιστολήν, MPG 62, 610 Γρ. 100-118· Μακρῆς 1699, σσ. 128-129.

450. Μεγάλου Βασιλείου, *ἐν τοῖς Ἠθικοῖς, ὁρος α'*, MPG 31, 701C· Μακρῆς 1699, τ. β', σ. 133.

451. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον α'*, Λόγος θ', MPG 62, 546 Γρ. 18-23· Μακρῆς 1699, σ. 133.

452. Ματθ. 6, 13· Μακρῆς 1699, σ. 136.

κ. *Ἡ διδασκαλία περὶ τῶν Ἑσχάτων*⁴⁵³.

1. Τὸ ὀριστικὸ τέλος τοῦ παρόντος κόσμου

Ὁ ἐξ Ἰωαννίνων διδάσκαλος, ὅπως προαναφέρθηκε, τόνισε ιδιαίτερα στὴν *Ὁμολογία* του, τὴ σημασία τῆς πραγματοποιήσεως ἀπὸ μέρους τοῦ ἀνθρώπου ἔργων ἐλεημοσύνης, φιланθρωπίας καὶ ἀγάπης πρὸς τοὺς συνανθρώπους του. Αὐτὸ ἀποσκοποῦσε στὴν ἀναίρεση τῆς πλάνης τῶν δυτικῶν Παπικῶν καὶ Λουθηροκαλβίνων, οἱ ὅποιοι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου εἶχαν διαμορφώσει τὴ διδασκαλία τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ μὲ τὸν παραμερισμὸ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως καὶ τὸν ὑπερτονισμὸ τῆς Θείας Χάριτος γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση μοντανιστικῶν καὶ χιλιαστικῶν διδασκαλιῶν, οἱ ὁποῖες ἐπανῆλθαν στὸ προσκήνιο κυρίως μέσα ἀπὸ τὶς προτεσταντικὲς κακοδοξίες, ἐπέμεινε ἐπίσης στὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ὅτι ἡ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ συμπίπτει μὲ τὸ ὀριστικὸ τέλος τοῦ παρόντος κόσμου. Στους Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι σαφὲς ἡ διδασκαλία γιὰ τὸν ἀτελείωτο καὶ πνευματικὸ «ὄγδοο αἰῶνα», ὁ ὁποῖος θὰ ἀκολουθήσει τοὺς ἑπτὰ αἰῶνες τοῦ ὕλικου κόσμου. Γράφει σχετικὰ ὁ Γρηγόριος Νύσσης: «οὐδ' ἂν ἐγένετο ἡμῖν ὁ Κύριος πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος, εἰ μὴ κατὰ τὸν Ἡσαΐαν, παιδίον ἐγεννήθη ἡμῖν, καὶ ἐκλήθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ, τὰ τε ἄλλα πάντα ὅσα ὁ Προφῆτης ὠνόμασε· καὶ μετὰ πάντων πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Πρῶτον οὖν γέγονε τὸ κατὰ τὴν παρθενίαν μυστήριον, καὶ ἡ περὶ τὸ πάθος οἰκονομία, καὶ τότε οἱ σοφοὶ τῆς πίστεως ἀρχιτέκτονες τὸν θεμέλιον τῆς πίστεως κατεβάλοντο. Οὗτος δέ ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ πατὴρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ὡς ἐποικοδομεῖται ἡ τῶν ἀτελευτήτων αἰώνων ζωὴ»⁴⁵⁴. Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἐπίσης τονίζει ὅτι ἡ Κυριακὴ δὲν εἶναι ἡ ὀγδόη ἡμέρα ἀλλὰ ἡ πρώτη μετὰ τὴν ἑβδόμη, δηλαδὴ μετὰ τὸ ἑβραϊκὸ Σάββατο: «... ὀγδόην ἡμέραν οὐκ ἂν τις εἴποι ποτὲ τὴν Κυριακὴν, ἀλλὰ πρώτην. Οὐ γὰρ ἐκτείνεται εἰς ὄγδοον ἀριθμὸν ὁ τῆς ἑβδομάδος κύκλος. Ὅταν δὲ ταῦτα πάντα παύσῃται καὶ καταλυθῇ, τότε ὁ τῆς ὀγδότης δρόμος εἰς μέσον ἄγεται. Οὐ γὰρ ἀνατρέχει πάλιν ἐπὶ τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ τῶν ἐξῆς ἔχεται διασημάτων»⁴⁵⁵.

453. Μακρῆς 1699, σσ. 136-141. Παραπομπές: 11.

454. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίου, Λόγος γ'*, MPG 45, 584D, 585A· Μακρῆς 1699, σ. 230.

455. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Πρὸς τὸν Στελέχιον, Περὶ Κατανύξεως*, MPG 47, 415 Γρ. 54-56, 416 Γρ1-4· Μακρῆς 1699, τ. στ', σ. 231.

2. Ἡ Β' Παρουσία καὶ ἡ γενικὴ κρίσις

Τὸ ὀριστικὸ τέλος τοῦ κόσμου συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἀνάστασι τῶν νεκρῶν καὶ τὴν ἀνταπόδοσι τῶν πράξεων. Χαρακτηριστικὰ γράφει γι' αὐτὰ ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων: «Ἐγειρόμεθα τοίνυν αἰῶνια μὲν πάντες ἔχοντες τὰ σώματα, οὐ πάντες δὲ ὅμοια. Ἀλλὰ εἰ μὲν τίς ἐστὶ δίκαιος, λαμβάνει σῶμα ἐπουράνιον, ἵνα δύναται μετὰ ἀγγέλων ἀναστρέφειν ἐπαξίως. Εἰ δέ τις ἁμαρτωλὸς ἐστὶ, λαμβάνει σῶμα ὑπομονετικὸν τιμωρίας ἁμαρτιῶν· ἵνα ἐν πυρὶ αἰωνίῳ κείμενος μηδέποτε ἀναλωθῇ· καὶ δικαίως ἀμφοτέροις τοῖς τάγμασιν ὁ Θεὸς παρέχει τοῦτο»⁴⁵⁶. Ὁ ἄνθρωπος ἐπομένως καλεῖται πάντα νὰ θυμᾶται ὅτι ἡ ζωὴ του μοιάζει μὲ ἡμιευθεῖα, δηλαδὴ ἔχει μὲν ἀρχή, ἀλλὰ δὲν ἔχει κανένα τέλος. Μετὰ τὸ τέλος τῆς πρόσκαιρης ἐπίγειας παρουσίας του ἀκολουθεῖ ὁ θάνατος, ἡ τελευταία κρίσις, ἡ κόλασις στὸν ἅδη ἢ ἡ αἰώνια βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ὁ χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἐπαγρυπνεῖ, νὰ βρίσκεται σὲ πνευματικὸ ἡσυχασμὸ καὶ ἐγρήγορησι μὲ τὴν προσοχὴ του διαρκῶς στραμμένη πρὸς τὴν οὐράνια βασιλεία καὶ ἄσβεστο πόθο γιὰ τὴν ἀπόλαυσι τῶν ἀγαθῶν τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ.

xi. *Ἡ Κυριακὴ προσευχή*⁴⁵⁷.

1. Τὸ νόημα καὶ οἱ προϋποθέσεις τῆς προσευχῆς

Ὁ χριστιανὸς ὀφείλει νὰ προσεύχεται στὸ Θεὸ καὶ ὡς κτίσμα καὶ ὡς υἱὸς αὐτοῦ κατὰ χάριν, ὅπως σημειώνει ὁ Μέγας Βασίλειος: «... Καὶ ὡς μὲν Υἱὸς ἐξ ὅλης καρδίας, καὶ ἰσχύος, καὶ διανοίας, καὶ δυνάμεως ἀγαπᾶν τὸν Θεόν. Ὡς δὲ δοῦλος εὐλαβεῖσθαι καὶ φοβεῖσθαι, καὶ ὑπακούειν αὐτῷ· καὶ μετὰ φόβου καὶ τρόμου τὴν σωτηρίαν ἑαυτοῦ κατεργάζεσθαι»⁴⁵⁸. Ὅταν ὁ πιστὸς γίνεται ἐνεργὸ μέλος τῆς Ἐκκλησίας, τότε προσεύχεται συνεχῶς νὰ βασιλεύει στὴν καρδιὰ του ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ, γιὰ νὰ μὴν περιπέσει στὴν ἀντίθετη κατάστασι, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Θεόδωρος Στουδίτης: «Μὴ λοιπὸν τὰ χεῖλη ἡμῶν τὰ ἁγιασθέντα μολύνωμεν, λόγοις ψευδέσι, αἰσχροῖς τε καὶ ἄργοις· μηδὲ τοὺς φωτισθέντας ἡμῶν ὀφθαλμοὺς μαυρίσωμεν πορνικοῖς βλέμμασι· μηδὲ τὴν λαμπρυνθεῖσαν ἡμῶν καρδίαν μολύ-

456. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* ιη', MPG 33, 1040BC· Μακρῆς 1699, σ. 137.

457. Μακρῆς 1699, σσ. 146-159, Παραπομπές: 24.

458. Μεγάλου Βασιλείου, *Λόγος α'*, *Μετὰ τὸν Πρόλογο τῶν Ἀσκητικῶν*, MPG 31, 652A· Μακρῆς 1699, τ. β', σσ. 146-147.

νωμεν πονηροῖς ἐνθυμήμασι· μηδὲ βασιλευέτω ἡ ἁμαρτία ἐν τῷ θνητῷ ἡμῶν σώματι, λέγει, ὁ Ἀπόστολος, εἰς τὸ ἀκούειν αὐτῇ ἐν ταῖς ἐπιθυμίαις αὐτοῦ...»⁴⁵⁹. Κινούμενος πρὸς τὰ οὐράνια ὁ ἄνθρωπος καταφρονεῖ καὶ μισεῖ τὸ κοσμικὸ πνεῦμα, τὴν αὐτονόμηση, ἀπολυτοποίηση καὶ θεοποίηση τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἐνῶ ἀντίθετα ἀγαπᾷ, σέβεται καὶ φροντίζει ὁλόκληρη τὴν ὑλικὴ δημιουργία. Ὁ Τρίκκης Οἰκουμένιος ἐρμηνεύοντας τὸ χωρίο 4,4 τῆς Καθολικῆς ἐπιστολῆς Ἰακώβου: (μοιχοὶ καὶ μοιχαλίδες, οὐκ οἶδατε ὅτι ἡ φιλία τοῦ κόσμου, ἔχθρα τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ὅς ἂν οὖν βουλευθῇ φίλος εἶναι τοῦ κόσμου, ἐχθρὸς τοῦ Θεοῦ καθίσταται) γράφει, μεταξὺ τῶν ἄλλων, γιὰ τὸν ὑλικὸ κόσμο: «... Κόσμον ἐνταῦθα πᾶσαν τὴν ὑλικὴν ζωὴν ἀποκαλεῖ, ὡς μητέρα τῆς φθορᾶς. Ὡς ὁ μετασεῖν σπεύδων, ἐχθρὸς γίνεται τοῦ Θεοῦ. Διὰ γὰρ τὴν περὶ τὰ ἀνωφελῆ σπουδὴν, ὀλιγώρως ἔχει τῶν θείων καὶ ὑπεροπτικῶς. Ὁ πρὸς μόνους τοὺς μισουμένους καὶ ἐχθροὺς ἡμῶν πάσχομεν. Δύο τοιγαροῦν ὄντων τῶν περὶ ἃ σπεύδουσιν ἄνθρωποι, Θεοῦ καὶ κόσμου...»⁴⁶⁰.

2. Προσευχὴ καὶ ἡσυχαστικὴ ζωὴ

Ἡ ὑπερβολικὴ ἀγάπη γιὰ τὰ ὑλικά ἀγαθὰ συνιστᾷ ὑποδούλωση στὸν κόσμο μὲ οἰκτρὲς συνέπειες γιὰ τὸ μέλλον τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος: «Εἴ τις κόσμον ἐμίσησεν, οὗτος λύπην διέφυγεν, εἰ δέ τις πρὸς τε τῶν ὀρωμένων προσπάθειαν κέκτηται, οὐδέπω λύπης λελύτρωται. Πῶς γὰρ ἂν ἐπὶ τῇ στερήσει τοῦ ἀγαπημένου μὴ λυπηθῇσεται;»⁴⁶¹. Ὁ χριστιανὸς ἄνθρωπος ἀντίθετα, φλογιζόμενος ἀπὸ τὴν ἀγάπῃ τοῦ Θεοῦ καὶ κοσμούμενος μὲ τὰ ἔργα τῆς ἀρετῆς, μπορεῖ καὶ στὴν παρούσα φάση τῆς ζωῆς του νὰ προγευθῇ τῶν ἀγαθῶν τῆς ἐπουράνιας βασιλείας στὴ συνάντηση ἱστορικοῦ καὶ ὑπερῆστορικοῦ, ὅπως διασώζεται στὴν ὁρθόδοξη παράδοση τῆς ἀποκαλυπτικῆς ἐμπειρίας τῶν προφητῶν, ἀποστόλων καὶ ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν ἐμπειρία τοῦ ἀκτίστου θείου

459. Θεοδώρου Στουδίτου, *Κατηχητικόν, τοῦτέστιν αἱ Κατηχήσεις*. Μεταγλωτισθεῖσαι εἰς τὴν ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ ἐναρέτων ἀνδρῶν. Νεωστὶ δὲ εἰς τύπον ἐκδοθεῖσαι, καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσαι. Ἐν ᾧ περιέρονται καὶ ἕτεροι λόγοι ψυχωφελεῖς τε καὶ κατανυκτικοί, ὡς καὶ κατὰ πλάτος ἡ ἐπομένη ἐρμηνεία δηλοῖ. Ἐνετίησιν αἴψο'. 1770. *Κατήχησις πς', Εἰς τὴν ὑψωσιν τοῦ Σταυροῦ*, σ. 182· Μακρῆς 1699, σ. 148.

460. Οἰκουμένιου Τρίκκης, *Ἐρμηνεία εἰς τὴν Καθολικὴν ἐπιστολὴν τοῦ Ἰακώβου*. MPG 119, 493D, 496A· Μακρῆς 1699, σ. 149.

461. Ἰωάννου τῆς Κλίμακος, *Περὶ ἀπροσπαθείας, β'*, MPG 88, 656 C,D· Μακρῆς 1699, σ. 149.

φωτὸς στοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος *κατὰ χάριν* Θεοῦ φτάνει στήν κατὰσταση τῆς καρδιακῆς λειτουργίας καὶ τῆς θεώσεως, ὅπως σχετικὰ γράφει ὁ Δαμασκηνός: «Ἐποίησεν οὖν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἐπίγειον καὶ οὐράνιον πρόσκαιρον καὶ ἀθάνατον· ὁρατὸν καὶ νοούμενον. Μέσον μεγέθους καὶ ταπεινότητος. Τὸν αὐτὸν Πνεῦμα καὶ σάρκα... Ζῶον ἐνταῦθα οἰκονομούμενον, τοῦτέστιν ἐν τῷ παρόντι βίῳ, καὶ ἀλλαχοῦ μετιστάμενον, ἐν τῷ αἰῶνι τῷ μέλλοντι· **καὶ πέρας τῇ πρὸς Θεὸν νεύσει θεούμενον. Θεούμενον δὲ τῇ μετοχῇ τῆς θείας ἐλλάμπους, καὶ οὐκ εἰς τὴν θείαν μετιστάμενον οὐσίαν**»⁴⁶². Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀπὸ τὸ Μακρῇ ἢ παρὰθεση τῆς προσευχῆς τῶν Ἑσυχαστῶν κατὰ τὴ θεμελίωση τοῦ δ' ἄρθρου τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως στήν ἐρώτηση ρκδ' (Μογίλα να'): «... τὸν σταυρὸν ποιοῦντες δυνάμεθα λέγειν ἕκαστος· Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ Υἱὲ τοῦ Θεοῦ ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλόν»⁴⁶³.

xii. *Οἱ Μακαρισμοί*⁴⁶⁴.

Οἱ Μακαρισμοί, ὡς γνωστόν, ἀποτελοῦν τὴ σπονδυλική στήλη τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς. Μέσα ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ ἐγίνε γνωστὸ ποιούσ· Ἐκεῖνος, μὲ τὸ ἀλάνθαστο κριτήριό του, θεωρεῖ εὐτυχισμένους. Εἶναι πολὺν χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς τῆς ἄμεσης συνδέσεως τῶν Μακαρισμῶν μὲ τὴν κληρονομία τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Οἱ Μακαρισμοὶ α' καὶ θ', ὡς γνωστόν, τελειώνουν μὲ τὶς ἀκόλουθες φράσεις: «... αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» καὶ «... ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς ἐν τοῖς οὐρανοῖς». Ἀπὸ τὸ Μακρῇ δόθηκε ἰδιαίτερη βαρύτητα στὸν ε' Μακαρισμὸ (Μακάριοι οἱ ἐλεήμονες, ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται) μὲ ἐκτενέστερη ἀνάλυση στοῦ καθήκον τῆς ἐπισκέψεως πρὸς τοὺς ἀσθενεῖς *οἰκείους καὶ ξένους*. Ὡς θέμα ἀσφαλῶς συνδέεται ἅμεσα μὲ τὴ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου καὶ ἀνήκει στὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῶν κριτηρίων τοῦ Κυρίου γιὰ τὴν κληρονομία τῆς αἰώνιας ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος ὁφείλει νὰ ἐξετάζει μὲ προσοχή τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς του καὶ μὲ πνευματικὴ διαύγεια νὰ διακρίνει τὴν *ἐπίσκεψιν* τοῦ Θεοῦ ὅταν ὁ ἴδιος βρίσκεται σὲ καταστάσεις ἔνδειας, ἀσθένειας καὶ πόνου. Γράφει σχετικὰ ὁ Μέγας Βασίλειος: «Ἐστὶ δὲ πολλάκις καὶ ἡ νόσος ὠφέλιμος, ὅταν παιδαγωγεῖν μέλλῃ τὸν ἁμαρτάνοντα· καὶ ἡ ὑγίεια βλαβερά, ὅταν ἐφόδιον γίνηται

462. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Περὶ ἀνθρώπου*, κεφ. κθ', βιβλίο β'. MPG 94, 921AB καὶ 924A· Μακρῆς 1699, σ. 152.

463. Μακρῆς 1699, σ. 70.

464. Μακρῆς 1699, σσ. 159-170. Παραπομπές: 20.

πρὸς ἁμαρτίαν τῷ ἔχοντι. Οὕτω καὶ χρήματα ἤδη τισὶν ὑπηρεσία πρὸς ἀκολασίαν ἐγένετο· καὶ πενία πολλοὺς ἐσωφρόνισε τῶν ὠρμημένων κακῶς»⁴⁶⁵.

Ὁ Χριστιανὸς ὀφείλει νὰ παρακολουθεῖ μὲ ἐνδιαφέρον καὶ ἀδελφικὴ ἀγάπη τὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑγεία τῶν συνανθρώπων του καί, ὅταν ἀντιληφθεῖ ὅτι κάποιος εἶναι ἀσθενής καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ἐκκλησιασθεῖ, νὰ τὸ δηλώνει στὸν πνευματικὸ του πατέρα, γιὰ νὰ γίνουν ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας οἱ δέουσες ἐνέργειες. Ἡ συμπαράσταση αὐτὴ τοῦ χριστιανοῦ ἀσφαλῶς καὶ πρέπει νὰ φτάσει στὴ μέριμνα γιὰ τὴν κατάλληλη φαρμακευτικὴ ἀγωγή τοῦ ἀσθενοῦς συνανθρώπου του, ἀλλὰ κυρίως πρέπει νὰ ἐπικεντρωθεῖ στὴν προσπάθεια νὰ φτάσει ὁ ἀσθενής στὴν ἴαση μὲ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐπισημαίνει ὅτι ἄγγελοι παραλαμβάνουν τὶς ψυχὲς ἐκείνων οἱ ὅποιοι μὲ καθαρὴ συνείδηση ἔλαβαν μέρος στὰ μυστήρια: «... Καὶ ἕτερος δέ τις ἔμοι διηγήσατο, οὐ παρ' ἑτέρου μαθὼν, ἀλλ' αὐτὸς ἰδεῖν ἀξιωθείς καὶ ἀκοῦσαι· ὅτι τοὺς μέλλοντας ἐνθένδε ἀπαίρειν, ἂν τύχῃσι τῶν μυστηρίων μετασχόντες ἐν καθαρᾷ συνειδήσει, ὅταν ἀποπνεῖν μέλλωσι δορυφοροῦντες αὐτοὺς δι' ἐκεῖνο τὸ ληφθὲν ἀπάγουσιν ἐνθένδε ἄγγελοι»⁴⁶⁶.

Εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸς ὁ λόγος τοῦ Χριστοῦ στοὺς Μακαρισμοὺς, ὅταν ἀπὸ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν μακαρίων ἀνθρώπων, ἐπιλέγει μόνον τοὺς καθαροὺς στὴν καρδιὰ ὡς ἱκανοὺς νὰ δοῦν τὸ πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ὁμολογία Μακρῆ, ἔργο πλημμυρισμένο μὲ ἡσυχαστικὰ στοιχεῖα, εἶχε, κατὰ τὴ γῶμῃ μας, κύριο καὶ βασικὸ σκοπὸ νὰ διδάξει στοὺς μαθητὲς του ὅτι «ὁ βουλόμενος ἰδεῖν τὸν Θεόν, οὐκ ἄλλως δυνήσεται ἰδεῖν αὐτόν, ἢ διὰ σωφροσύνης ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ ἀποβολῆς τῶν πονηρῶν λογισμῶν τὴν τοῦ Θεοῦ μολυνόντων εἰκόνα, καὶ τῆς ψυχῆς ἐξωθούντων τὴν θεῖαν χάριν»⁴⁶⁷. Ἡ στενὴ καὶ ἄμεση σχέση τῶν μακαρίων ἀνθρώπων μὲ τὴν κληρονομία τῆς Βασιλείας τῶν οὐρανῶν ἐπαναλαμβάνεται καὶ στο θ' Μακαρισμὸ (Μακάριοι ἐστε ὅταν ὀνειδίσωσιν ὑμᾶς...). Ὁ Μακάριος Αἰγύπτιος τονίζει χαρακτηριστικά: «Χρὴ γάρ σε συσταυρωθῆναι τῷ σταυρωθέντι, συμπαθεῖν τῷ παθόντι, ἵνα οὕτως συνδοξασθῇς τῷ δοξασθέντι... οὐκ ἐγχωρεῖ γὰρ ἄνευ παθημάτων, καὶ τῆς τραχείας καὶ στενῆς ὁδοῦ εἰσελθεῖν τινα εἰς τὴν πόλιν τῶν ἁγίων, καὶ ἀναπαῆναι, καὶ συμβασιλεῦσαι τῷ Βασιλεῖ εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας»⁴⁶⁸.

465. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὸν με' Ψαλμόν*, MPG 29, 417AB· Μακρῆς 1699, σ. 165.

466. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ Ἱερωσύνης*, στ', MPG 48, 681 Γρ. 32-38· Μακρῆς 1699, τ. στ', σ. 165.

467. Μακρῆς 1699, σ. 169.

468. Μακαρίου Αἰγυπτίου, *Ὁμιλία ιβ'*, MPG 34, 560C· Μακρῆς, σ. 170.

xiii. *Ἡ ἀρετή*⁴⁶⁹.

Ἡ ἀπόκτηση τῶν ἀρετῶν προβάλλεται ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅλη ἡ θεμελίωση τῆς Ὁμολογίας Μακρῇ σχετικὰ μὲ τὶς δέκα ἐντολὰς τῆς Π. Διαθήκης, τὶς ἐννέα ἐντολὰς τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ἐννέα μακαρισμῶν, τῆς ἀποφυγῆς τῶν ἁμαρτιῶν, τῆς ἀπόκτησης τῶν ἀρετῶν, τοῦ ρόλου τῶν Μυστηρίων, τῶν προσευχῶν καὶ τῆς φιλανθρωπίας στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι κατὰ βάση θεανθρωποκεντρικὴ καὶ προετοιμάζει τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν πορεία του ἀπὸ τὰ γήινα πρὸς τὰ οὐράνια. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται κινούμενος πρὸς τὸν κατὰ φύσιν προορισμό του νὰ κοσμήσῃ τὴν ψυχὴ μὲ τὶς ἀρετὰς τῆς πίστεως, τῆς ἐλπίδος, τῆς ἀγάπης καὶ ὅσες ἄλλες ἀπὸ αὐτὲς προέρχονται καὶ ἀπορρέουν. Λέγει περὶ αὐτοῦ ὁ Χρυσόστομος: «Ὁ γὰρ πᾶς νόμος ἐν ἐνὶ λόγῳ πληροῦται· ἐν τῷ ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· ὁ ἀγαπῶν οὐκ ἐπιτάττει βούλεται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπιτάττεσθαι· καὶ χαίρει μᾶλλον ἐπιταττόμενος, ἢ περ ἐπιτάττων»⁴⁷⁰.

xiv. *Ἡ ἁμαρτία*⁴⁷¹.

Ἡ ἁμαρτία σύμφωνα μὲ τὴν Ἀγία Γραφή εἶναι ἡ ἀνομία καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ἐμπεριέχεται καὶ μέσα στὴ Μωσαϊκὴ νομοθεσία. Οὐσιαστικὰ βέβαια, ἐφόσον δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν Θεό, δὲν προσδιορίζεται μὲ συγκεκριμένο ὄρισμό καὶ ἐπομένως θεωρεῖται ἀνύπαρκτη. Ὅταν ὅμως στηρίζεται στὸ λογισμό καὶ στὴν προαίρεση τοῦ ἀνθρώπου, λαμβάνει ὑπόσταση, ἐναντιώνεται στὴ θέληση τοῦ Θεοῦ καὶ προκαλεῖ τὸ θάνατο. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο λοιπὸν ποὺ ὁ Μακρὴς ἀφιέρωσε τὶς 35 ἀπὸ τὶς 39 συνολικὰ σελίδες γιὰ τὴν ἁμαρτία στὰ *προαιρετικά* θανάσιμα ἁμαρτήματα. Ἐπεδίωξε δηλαδὴ νὰ τονίσῃ ὅτι ἡ κατάκτηση τῆς ἀρετῆς, εἶναι ἡ κατὰ χάριν Θεοῦ σύνθεση τῆς ὀρθότητος πίστεως καὶ ἔργων, ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ σύνδεση μὲ τὸ βαθύτερο συνειδησιακὸ χῶρο τῆς προαιρέσεως, ὅπου βρίσκονται οἱ ἀφετηρίες τῶν βουλευτικῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὰ 121 πατερικὰ ἀποσπάσματα, ποὺ παρέθεσε σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ἄδραξε τὴν εὐκαιρίαν νὰ τονίσῃ ὀρισμένες πλευρὰς τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητος σχετικὰ μὲ τὴν κατάκτηση ἢ τὴν ἀπώλεια τῆς αἰώνιας λυτρώσεως, τὶς ὁποῖες δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλύσῃ στὴν παράγραφο γιὰ τὸν ἄνθρωπο στὸ *Περὶ Πίστεως* πρῶτο μέρος τῆς Ὁρθοδόξου Ὁμολογίας.

469. Μακρῆς 1699, σσ. 171-176. Παραπομπές: 13.

470. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Περὶ τελείως ἀγάπης, Λόγος ογ', τ. στ'*. MPG 56, 281 Γρ. 44-48· Μακρῆς 1699, σ. 171.

471. Μακρῆς 1699, σσ. 177-216. Παραπομπές: 121.

Ἀπὸ τὰ ἑπτὰ *γενικά προαιρετικά* θανάσιμα ἁμαρτήματα ἐπέμεινε περισσότερο σὲ τρία, στὴν πορνεία, τὴν ἡδονὴ καὶ τὸ φθόνον. Τὸ πρῶτο ἀπ' αὐτὰ, ἡ πορνεία, τυφλώνει τὸ νοῦ, καταστρέφει τὴν καρδιά τῶν ἀνθρώπων, καὶ μάλιστα τῶν νέων, τοὺς ὁποίους ὁδηγεῖ σὲ ἀσωτεία καὶ ἀσέλγεια καὶ ἐμποδίζει τὸν ἄνθρωπο, νὰ εἶναι σωστὰ προετοιμασμένος γιὰ τὴ Β' παρουσία τοῦ Κυρίου. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος (ὁ θαυματουργός) τονίζει σχετικὰ: «Πονηρὸν δὲ ἀσωτεία καὶ ἀσέλγεια, καὶ ρυπαρὰ σωμάτων ἡμετέρων ὕβρις ὀλέθριος, νεότητι μὲν γὰρ ἄνοια παρέπεται, ἄνοια δὲ ἄγει εἰς ὀλεθρον. Χρὴ δὲ νέον ἐτι ὄντα φοβεῖσθαι θεόν, πρὶν ἑαυτὸν παραδοῦναι κακοῖς. πρὶν ἔλθειν τὴν τοῦ θεοῦ ἡμέραν τὴν μεγάλην καὶ φοβεράν. ὁπότε ὁ Ἥλιος μὲν οὐκέτι λάμπει, οὐ δὲ ἡ σελήνη, οὐ δὲ οἱ λοιποὶ ἀστέρες. κινήθησονται δὲ αἱ ὑπέρτεραι δυνάμεις, ἐν ἐκείνῳ τῷ τῶν ὄλων χειμῶνι καὶ ταράχῳ οἱ κοσμοφύλακες ἄγγελοι»⁴⁷². Ἡ ἡδονὴ κατὰ τὸν Μέγα Βασίλειο δίνει μὲν πρόσκαιρες ἀπολαύσεις, ὁδηγεῖ ὅμως στὴν αἰώνια τιμωρία: «Ἡδονὴ ἄγκιστρον ἐστὶ τοῦ Διαβόλου πρὸς ἀπώλειαν ἔλκων. Ἡδονὴ μήτηρ τῆς ἁμαρτίας. Ἡ δὲ ἁμαρτία τὸ κέντρον ἐστὶ τοῦ θανάτου. Ἡδονὴ τροφὸς τοῦ αἰωνίου σκώληκος, ἥ μὲν πρὸς καιρὸν καταλαεῖναι τὸν ἀπολαύοντα, ὕστερον δὲ πικροτέρας χολῆς τὰς ἀντιδόσεις»⁴⁷³.

Ὁ φθόνος κατὰ τὸ Γρηγόριο Νύσσης εἶναι ἡ ρίζα τῆς κακίας, ὁ πατέρας τοῦ θανάτου καὶ ἡ μητέρα τῶν συμφορῶν γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος. Γράφει ὁ πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας χαρακτηριστικὰ: «... φθόνος τοῦ παραδείσου ἡμᾶς ἐξώκισεν, Ὅφιος κατὰ τῆς Εὐᾶς γενόμενος. Φθόνος τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς ἀπετείχισε, καὶ τῶν ἱερῶν ἐνδυμάτων γυμνώσας τοῖς τῆς συκῆς κλάδοις δι' αἰσχύνῃς ὑπήγαγε. Φθόνος τὸν Κἄϊν κατὰ τῆς φύσεως ὥπλισε, καὶ τὸν ἐπτάκις ἐκδικούμενον ἐκαινοτόμησεν θάνατον. Φθόνος τὸν Ἰωσήφ δοῦλον ἐποίησεν...»⁴⁷⁴. Ὅσο γιὰ τὴ γαστριμαργία ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος τόνισε: «... Καὶ γὰρ καὶ τὸν Ἀδάμ ἡ ἀκρασία τῆς γαστρὸς ἐξέβαλε τοῦ παραδείσου· καὶ τὸν Κατακλυσμὸν τὸν ἐπὶ τοῦ Νῶε αὕτη πεποίηκε· καὶ τοὺς Σοδόμων κεραινοὺς αὕτη κατήγαγεν. Εἰ γὰρ καὶ πορνείας ἐγκλημα ἦν, ἀλλ' ὅμως ἐκείνης κολάσεως ἡ ρίζα ἐντεῦθεν ἐφύη...»⁴⁷⁵.

Ὁ Μακρῆς ἀπὸ τὴν τρίτη κατηγορία τῶν προαιρετικῶν θανασίμων ἁμαρ-

472. Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, MPG 10, 1016CD· Μακρῆς 1699, σ. 181.

473. Βασιλείου Μεγάλου, *Προτρεπτικὴ εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα, ὁμιλία ιγ'*, MPG 31, 436A. Σημ. Ἡ λέξη: ἀντιδόσεις ἔχει στὴν MPG τὴ γραφὴ: ἀναδόσεις· Μακρῆς 1699, σ. 165.

474. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Βίον τοῦ Μωϋσέως*, MPG 44, 409BC· Μακρῆς 1699, σ. 184.

475. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, Ὁμιλία ιγ'*. MPG 57, 209 Γρ. 55-61· Μακρῆς 1699, σ. 186.

τητάτων, ὅσων «τὴν ἐκ Θεοῦ ζητοῦσιν ἐκδίκησιν, ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ», ἐπέμεινε στὴν ἀνάλυση τοῦ ἁμαρτήματος τῶν Σοδομιτῶν, δηλαδή στὴν ἄρση-νοκοιτία. Ὁ Γιαννιώτης διδάσκαλος ἔδωσε ἰδιαίτερη βαρύτητα στὴν ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ θέματος καὶ συμπεριέλαβε στὴ θεμελίωσή του 40 ἀποσπάσματα ἀπὸ ἔργα Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μετατρέποντας μίᾳ ἀπλῇ ἀναφορᾷ τριῶν μόνο γραμμῶν στὴν Ὁμολογία Μογίλα σὲ μίᾳ ἀναπτυγμένη ἐνότητα 15 τυπωμένων σελίδων στὴ δική του Ὁμολογία. Ἡ θεμελίωση αὐτὴ συνδέεται ὀργανικὰ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ ἔργου καὶ ὑπηρετεῖ τὸ θε-ανθρωποκεντρικὸ προσανατολισμὸ του. Ἐπεδίωκε δηλαδή ἔμμεσα νὰ τονίσει πρὸς κάθε κατεύθυνση ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὁ ἀπόλυτος κυρίαρχος τοῦ κόσμου, ὅπως διατεινόταν ὁ ἀνθρωποκεντρικὸς διαφωτισμὸς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀπέναντι στὴν ἀνεξέλεγκτη συγκέντρωση πλοῦτου μὲ σκοπὸ τὴν ἄκρατὴ ἱκανοποίηση τῶν ὕλικῶν ἀναγκῶν καὶ στὴν ἀχαλίνωτὴ ἀπόλαυση τῶν ἡδονῶν τοῦ αὐτοθεοποιημένου ἀνθρώπου τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῶν πνευματικῶν ἀποτόκων τῆς Ἀνθρωπισμοῦ καὶ Διαφωτισμοῦ, ὁ Μακρῆς τοποθέτησε τὴν ἄποψη τῶν Πατέρων, γιὰ νὰ ὑπενθυμίσει, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πάντα παρὼν στὴν ἱστορία καὶ ὅτι ὁ Σοδομισμὸς συνιστᾷ μέγα ἁμάρτημα κακῆς προαιρέσεως καὶ ἀμετανοησίας, τὸ ὁποῖο φέρνει τὸν ἄνθρωπο ἀντιμέτωπο μὲ τὴ θέληση καὶ τὶς ἐντολὲς τοῦ Δημιουργοῦ του καὶ συνεπάγεται βαρύτερες ἀπὸ μέρους τοῦ τιμωρίε.

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης συγκρίνοντας τὶς πράξεις τῶν Σοδομιτῶν καὶ τῶν δικαστῶν τοῦ πρωτομάρτυρα Στεφάνου βρίσκει ὁμοιότητα στοῦ θέματος τῆς κακῆς προαιρέσεως καὶ γι' αὐτὸ χαρακτηριστικὰ τονίζει: «Οἱ δὲ κράξαντες φωνῇ μεγάλη καὶ συσχόντες τὰ ὦτα, ὥρμησαν ὁμοθυμαδὸν ἐπ' αὐτόν. Καλῶς προσέθηκεν ἡ περὶ αὐτῶν ἱστορία τὴν κραυγὴν τοῖς ἔργοις, ἵνα δείξῃ τῆς προαιρέσεως αὐτῶν τὴν πρὸς τοὺς Σοδομίτας συγγένειαν· καὶ γὰρ τὸ ἐκείνων ἀνόμημα κραυγὴ παρὰ τοῦ κρίνοντος ὠνομάσθη. Κραυγὴ γὰρ φησι Σοδόμων καὶ Γομόρρας ἀνῆλθε πρὸς με. Ἐκραξαν τοῖνυν καὶ οὗτοι ἵνα ἀκουσθῇ καὶ αὐτῶν ἡ ἐπὶ τοῦ Στεφάνου κραυγὴ...»⁴⁷⁶. Ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ἐπίσης στοῦ Μεγάλου Κανόνα γράφει: «Μὴ γένῃ στήλη ἁλός, ψυχὴ στραφεῖσα πρὸς τὰ ὀπίσω. Τὸ ὑπόδειγμα φοβεῖτω σε τῶν Σοδόμων, ἄνω εἰς Σιγῶν διασώθητε. Τὸν ἐμπρησμὸν ὥσπερ Λῶτ, φεῦγε ψυχὴ μου τῆς ἁμαρτίας· φεῦγε Σόδομα καὶ Γόμορρα· φεῦγε φλόγα πάσης παραλόγου ὀρέξεως»⁴⁷⁷. Σὲ ἄμεση

476. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν πρωτομάρτυρα Στέφανον*, MPG 46, 713D· Μακρῆς 1699, σ. 190.

477. Ἀνδρέας Κρήτης, *Μέγας Κανὼν*, Τριώδιον Κατανυκτικόν, Ἑκδόσεις καὶ Τύπος Οἴκου Μιχ. Ι. Σαλιβέρου, σσ. 281-300· Μακρῆς 1699, σ. 196.

συνάρτηση μὲ τὰ παραπάνω ὁ Μακρῆς συμπεριέλαβε ἕναν ὕμνο ἀπὸ τὴν Παρακλητικὴ (ἐσπέρας Παρασκευῆς)⁴⁷⁸ ποὺ ἀναφέρεται στὴ συνεχὴ πάλη καὶ τὸ διαρκὲ ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου, νὰ νικήσῃ τὴν ἁμαρτία καὶ νὰ φτάσῃ στὴ λύτρωση. Σύμφωνα μάλιστα μὲ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὁ παρὼν βίος μοιάζει μὲ ἀγῶνα στὸ στάδιο, τοῦ ὁποῖου ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἀγωνοθέτης, θεατὲς οἱ ἄγγελοι καὶ ἀντίπαλοι οἱ δαίμονες. Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γράφει: «Τοῦ θεάτρου συγκροτουμένου, καὶ θεωρούντων μὲν ἄνωθεν ἀγγέλων, ἀγωνοθετοῦντος δὲ Χριστοῦ, μαινομένου δὲ τοῦ Διαβόλου καὶ τριζόντος, καὶ συμπλεκομένου πρὸς τὴν πάλιν»⁴⁷⁹. Ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐπίσης, λέγει: «... δι' ἀγῶνος καὶ πάλης τῆς πρὸς τὰ κάτω, τῆς ἄνω δόξης κληρονομήσειεν, καὶ ἀρετῆς ἄθλον, ἀλλὰ μὴ Θεοῦ δῶρον μόνον ἔχη τὰ ἐλπιζόμενα καὶ τοῦτο δὲ ἦν ἄρα τῆς ἁκρας ἀγαθότητος, ποιῆσαι τὸ ἀγαθὸν καὶ ἡμέτερον, οὐ φύσει μόνον κατασπειρόμενον, ἀλλὰ καὶ προαιρέσει γεωργούμενον, καὶ τοῖς ἀπ' ἅμφω τοῦ αὐτεξουσίου κινήμασιν»⁴⁸⁰.

κν. Ὁ Δεκάλογος⁴⁸¹.

Ὁ Δεκάλογος, ὡς γνωστόν, λειτούργησε σὰν βασικὸς ὁδοδείκτης προσανατολισμοῦ τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὶς ἐντολὲς τοῦ Θεοῦ καὶ ἔδειξε στὴν προχριστιανικὴ ἐποχὴ τῆς κατακλυσμαίας εἰδωλολατρείας τὴ σωστὴ καὶ ἀσφαλὴ πορεία πρὸς τὸν ἀληθινὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου. Ταυτόχρονα μὲ παιδαγωγικότητα προσδιόρισε τὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς μὲ κριτήριον τὴν ἀγάπη καὶ προετοίμασε τὴν ἀνθρωπότητα γιὰ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Μεσσία. Ὁ ἄνθρωπος στὴν προχριστιανικὴ περίοδο μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Δεκαλόγου βίωσε τὴ σχέση καὶ τὸ σύνδεσμο μὲ τὸν ζῶντα Θεὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ ὁποῖος ἐντέλλεται στὸ πλάσμα του «πλὴν αὐτοῦ Θεὸν ἄλλον, μήτε προσκυνεῖν, μήτε λατρεύειν». Ὁ Γρηγόριος Νύσσης τόνισε γιὰ τὴ μοναδικότητα τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ: «Πᾶν τὸ κτιστὸν ἔξω τῆς θείας φύσεως νοεῖν ἐπαυδέυθημεν. Μόνην δὲ τὴν ἄκτιστον φύσιν λατρεύειν τε καὶ σεβάζεσθαι. Ὡς χαρακτηρὴ ἐστὶ καὶ γνώρισμα τὸ μήτε ἄρχεσθαι τοῦ εἶναι ποτε, μήτε παύεσθαι τοῦ εἶναι...»⁴⁸².

478. Παρακλητικὴ ἦτοι Ὁκτώηχος ἡ Μεγάλη, ἔκδοσις Μ. Σαλιβέρου, σ. 240: «Δῶρον καὶ μάλιστα μοι παιδείας, τὸν ἐχθρὸν οἰκτίρων πρὸς τὸ συμφέρον δέδωκας...»

479. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Περὶ Παρθενίας, Λόγος ιθ'*, MPG 38, 561 Γρ. 28-31· Μακρῆς 1699, σ. 207.

480. Γρηγορίου Θεολόγου, *Ἀπολογητικὸς λόγος*, MPG 35, 425C, 428A Μακρῆς 1699, σ. 208.

481. Μακρῆς 1699, σσ. 217-251. Παραπομπές: 56.

482. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίον, Λόγος ε'*, MPG 45, 681D· Μακρῆς 1699, σ. 218.

Ὁ συνειδητὸς χριστιανὸς βιώνει στὶς λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς του ζωῆς αὐτὴ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ καὶ ἔχει τὴν αἴσθηση ὅτι οἱ ἄγγελοι, ἡ Θεοτόκος καὶ οἱ ἅγιοι βρίσκονται κοντὰ του καὶ τοῦ συμπαραστέκονται. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἐπιθυμεῖ νὰ εἰκονίζει τὰ πρόσωπά τους, νὰ ἀπευθύνεται στὴν προσευχὴ του πρὸς αὐτοὺς καὶ νὰ ζητεῖ τὴ μεσιτεία τους πρὸς τὸ φιλάνθρωπο Κύριο, ὅπως λέγει ὁ Μέγας Βασίλειος: «Ὁμολογῶ δὲ καὶ τὴν τοῦ Υἱοῦ ἔνσαρκον οἰκονομίαν, καὶ Θεοτόκον τὴν κατὰ σάρκα τεκοῦσαν αὐτὸν ἁγίαν Μαρίαν. Δέχομαι δὲ καὶ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους, Προφῆτας καὶ Μάρτυρας, καὶ εἰς τὴν πρὸς Θεὸν ἱκεσίαν τούτους ἐπικαλοῦμαι· τοῦδι' αὐτῶν, ἡγουν διὰ τῆς μεσιτείας αὐτῶν, ἱλεῶν μοι γενέσθαι τὸν φιλάνθρωπον Θεόν, καὶ λύτρὸν μοι τῶν πταισμάτων γενέσθαι καὶ δοθῆναι. Ὅθεν καὶ τοὺς χαρακτῆρας τῶν εἰκόνων αὐτῶν τιμῶ καὶ προσκυνῶ, κατ' ἐξάαιρετον τούτων παραδεδομένων ἐκ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, καὶ οὐκ ἀπηγορευμένων, ἀλλ' ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ἡμῶν τούτων ἀνιστορουμένων»⁴⁸³. Ὁ ἴδιος Βασίλειος ἐπίσης ἐξηγήσῃε ὅτι ἡ προσκύνηση τῶν εἰκόνων ἀπευθύνεται στὰ πρόσωπα καὶ ὄχι στὰ ξύλα καὶ στὰ χρώματα: «Ἡ τῆς εἰκόνος τιμὴ ἐπὶ τὸ πρωτότυπον διαβαίνει...»⁴⁸⁴. Ὁ τρίτος Περὶ Εἰκόνων λόγος τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ὁ ὁποῖος συμπεριελήφθη ἀπὸ τὸ Δοσίθεο Ἱεροσολύμων στὴν ἔκδοση τοῦ 1699, ἔδωκε ἐπαρκέστερες ἀπαντήσεις στοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ Λουθηροκαλβίνους γιὰ τὸ ζήτημα τῶν εἰκόνων καὶ ταυτόχρονα ἐπιβεβαίωσε καὶ τεκμηρίωσε καλύτερα τὶς ὀρθόδοξες θέσεις γιὰ τὸ ἴδιο θέμα.

Ὁ ἐξ Ἰωαννίνων διδάσκαλος βασιζόμενος στὴν τέταρτη ἐντολὴ τοῦ Δεκαλόγου (ἔξι ἡμέρας ἐργᾶ καὶ ποιήσης πάντα τὰ ἔργα σου, τῇ δὲ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ Σάββατα Κυρίῳ τῷ Θεῷ σου...) προχώρησε σὲ ἐκτενέστερη ἀνάλυση καὶ συνέδεσε τὸ Σάββατο μὲ τὴ Β' Παρουσία τοῦ Κυρίου καὶ τὴν ἑναρξὴ τοῦ λεγόμενου «ὀγδόου αἰῶνος», θέμα γιὰ τὸ ὁποῖο ἐξ ἄλλου εἶχε γίνῃ ἀπὸ μέρους μας ἀνάλυση στὴ δέκατη, τὴν «περὶ Ἑσχάτων», ἐνότητα.

483. Βασιλείου Μεγάλου, *Πρὸς Ἰουλιανόν*, ἐπιστολὴ σέ', MPG 32, 1100BC· Μακρῆς 1699, σ. 225.

484. Βασιλείου Μεγάλου, *Πρὸς Ἀμφιλόχιον Ἰκονίου*, *Περὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος*, κεφ. ιη', MPG 32, 149C· Μακρῆς 1699, σ. 224.